

Stanko Andrić

(Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje,
Slavonski Brod)

PODGORJE PAPUKA I KRNDIJE
U SREDNJEM VIJEKU: PRILOZI ZA
LOKALNU POVIJEST
(*drugi dio*)

UDK 94(497.5 Slavonija)"04/16"

Pregledni rad

Primljeno: 14. travnja 2009.

U radu se na kronološki pregledan način donose izvodi iz dostupnoga izvornog gradiva za srednjovjekovnu povijest najvažnijih naselja, utvrda i vlastelinstava u središnjem dijelu južnog podgorja Papuka i Krndije (Kamengrad, Stražeman, Velika, Kaptol-Prepoštija, Vetovo, Kutjevo). Na početku svake mjesne cjeline razmatraju se topografska i toponomastička pitanja vezana uz pojedini lokalitet, a na kraju su sažeti osnovni podaci o novovjekovnoj sudbini predturskih utvrda i naselja.

Ključne riječi: Papuk, Krndija, utvrde, Kamengrad, Stražeman, Velika, Kaptol-Prepoštija, Vetovo, Kutjevo, srednji vijek, osmansko doba (16-17. stoljeće), lokalna povijest.

II. JUŽNO PODGORJE

A) SREDNJOVJEKOVNA NASELJA I UTVRDE

Kamengrad (Kővár)

Položaj. Najprostranija utvrda srednjovjekovne Požeške županije nalazila se u njezinom gorovitom sjeverozapadnom kutu, 3-4 km daleko od najvišeg vrha Papuka. Utvrda zauzima čunjasti vrh brda visine 612 m n/m. Sjeverno od utvrde su udoline kroz koje teku gornji lijevi pritoci potoka Brzaje (ranije zvanog Kamenska, a u srednjem vijeku Crkvenik). Te pritoke sabire današnja Duboka rijeka, ranije zvana Vujčica. Utvrda su danas najbliža naselja Vučjak Kamenski i Gornji Vrhovci, oko 3 km prema jugozapadu odnosno jugu. U novom vijeku nikoga važnija cestovna komunikacija ne prolazi u neposrednoj blizini Kamengrada. Najbliže su mu ceste ona koja iz Voćina preko Zvečevske visoravni i dolinom Brzaje vodi prema Orljavi, odnosno cesti Požega-Pakrac, i njezin istočni odvojak koji iznad Vučjaka skreće

prema Vrhovcima, Poljanskoj i dalje prema Požegi. Moguće je da je ta potonja cesta u srednjem vijeku napuštala tok Brzaje nešto sjevernije, kod njezina sutoka s Dubokom rijekom, te je vodeći ispod Kamengrada prelazila u dolinu potoka Stražemanke. (Na tom potezu postoje i danas neke sporedne ceste i kolni putovi.)

Kamengradska utvrda sastojala se od unutrašnjeg kaštela-palače približno pravokutnog oblika (dimenzija oko 45 × 50 m) s izdvojenom ulaznom kulom, i od vanjskih bedema ojačanih sa šest kružnih kula ili polukula (dužina bedema doseže oko 160 m, a širina blizu 110 m). Restauratorskih radova na utvrdi još nije bilo, a ni arheološka istraživanja nisu odmakla dalje od preliminarnih opservacija.

(Literatura: Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 390-1; Kempf, *Iz Požeške*, 112-3; Szabo, *Sredovječni gradovi*, 116-8; Balić, "Pregled dvoraca", 22-23; Horvat i Mirnik, "Graditeljstvo", 124-5; *Požeški leksikon*, 112-4; Buturac, *Pisani spomenici*, 43; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 352, s. v. Kővár; Đurić i Feletar, *Stari gradovi*, 146-7; HTZ, sv. 5: karte Sekcije 20 i 21; HTZ, sv. 6: 173; *Veliki atlas Hrvatske*, karte 50 i 73.)

Ime. Glavno zemljopisno ime na području između središnjeg Papuka i gornje Orljave u zreлом srednjem vijeku bilo je ime *Crkvenik*. Tako se, naime, zvala današnja Brzaja, lijevi pritok gornje Orljave. Otud se središnji posjed na tom području također zvao Crkvenik, a čitava dolina oko potoka nazivala se mađarski *Cerkvenikmelléke* (čemu bi odgovaralo hrv. *Pocrkveničenje). Samo naselje Crkvenik zvalo se još i Streževac i kasnije Striževica (danas Striževica na donjoj Brzaji). To je bilo i župno središte te sjedište jedne plemićke obitelji. Kao hidronim, imenica *crkvenik* vjerojatno znači naprosto 'potok na kojem je crkva'. Premda se nalazio oko 2 km istočno od potoka Crkvenika (Brzaje), Kamengrad se vjerojatno također prvotno nazivao utvrdom Crkvenik. Od kasnijeg 14. st. pa sve do pada pod Turke, međutim, ta se utvrda javlja isključivo pod mađarskim imenom Kővár, što znači 'kamena utvrda'. (Znamo za samo jednu u izvoru zabilježenu iznimku, iz 1530, kada je ta utvrda u latinskom pismu nazvana *Kameny*.) Ime Kővár je generičko ime za utvrdu, tipološki sukladno imenu *Földvár* 'zemljana utvrda'. (Od povijesnog oblika *Zemlen(grad)* potječe i današnji toponim Zemun.) U srednjovjekovnoj Slavoniji bilo je i drugih utvrda koje se u izvorima zovu Kővár: pod tim se imenom često javljala koprivnička utvrda (poznata između ostalog kao Kőkapronca), a i pokraj trgovišta Toplica (mađ. Hévíz) na području današnjeg Daruvara stajao je manji kaštel zvan Kővár. U srednjovjekovnoj Donjoj Slavoniji, pak, u Sanskoj županiji, stajao je još jedan Kamengrad ili Kővár nedaleko od današnjeg Sanskog Mosta, koji su Osmanlije konačno osvojili još potkraj 15. stoljeća. Na taj se bosanski Kamengrad, a ne na ovaj slavonski, bez dvojbe odnosi i bilješka hrvatskog kroničara Ivana Tomašića da je "Kamengrad predan (Turcima) na dan Glavosijeka sv. Ivana".

Za požeški Kővár hrvatska inačica imena, Kamengrad, bilježi se redovito tek u turskim vrelima. U to doba nastupa zanimljiv obrat: ime utvrde prenosio se na potok pa stari Crkvenik postaje Kamenska (rijeka). Taj stadij u mijeni ovdašnje toponimije dobro posvjedočuju habsburški popisi s prijeloma 17. i 18. st. Tako se prema popisu iz 1698. uz "rječicu Kamensku" nalaze sela Vučjak, Mrkoplje, Striževica, Sažija i Šehovci (danas Kamenski Šeovci). Jedino se u najgornjem toku, kod Zvečeva, potok Kamenska tada nazivao Brzaja. Čitavo porječje potoka Kamenske tada je bilo obuhvaćeno sklopom jednog "vojvodstva" (*vaivodatus Kamenska*) u sastavu Požeškog "distrikta", koji je pak obuhvaćao čitavu Požešku kotlinu. I prema habsburškim vojnim kartama iz 1782. i njihovim popratnim opisima, današnja Brzaja zove se *Bach Kamensko*, njezino porječje *Gegend Kamensko*, a tamošnja utvrda je *Kamengrad* i *Schlosse Kamen*. U takvim je okvirima razumljivo i to da se selo mlađeg postanka na utoku Brzaje u Orljavu zove Kamenska, iako je od kamengradske utvrde udaljeno gotovo 10 km zračnom crtom. Novije proširenje imena Brzaja na čitav potok od vrhova Papuka do Orljave izbrisalo je, dakle, povijesnu poveznicu među različitim toponimima u tom dijelu Požeške kotline.

(Literatura: Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 404, s. v. Czirkvenik; Csánki, *Körösmegeye*, 13, 45; Mažuran, *Popis naselja*, 345-360; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 335, 351; HTZ, sv. 6: 163-170, 173. Uz to o Kamengradu kod Sanskog Mosta v. Kreševljaković, "Kamengrad", i kroničarev navod u Tomašić, *Chronicon breve*, 32; Horvat i Mirnik, "Graditeljstvo", 124, pogrešno shvaćaju taj podatak pa zaključuju da je požeški Kamengrad "izdajom pao u turske ruke 29. VIII 1536.")

Kronološki pregled

Druga polovica 13. st. Prema rekonstrukciji Pála Engela, prvi graditelji utvrde Kamengrad bili su članovi roda Rad (Rád). Taj stari velikaški rod potječe od njemačkog viteza Vecelina iz doba kralja Stjepana I, a ime je dobio po njegovu sinu Radu. Članovi su mu igrali istaknute povijesne uloge osobito u 11. i 12. stoljeću. Nešto kasnije, jednoj grani roda Rad pripadaju braća Toma, Filip i Lovro kojima je kralj Bela IV, kao nagradu za odanu službu osobito tijekom tatarske provale, darovao znatne posjede u južnom podnožju Papuka i Krndije. O tome im je malo kasnije, 21. studenog 1250, kad je jedan od trojice braće, Toma, već bio mrtav, isti kralj izdao poznatu darovnicu s potankim opisom šest darovanih posjeda. Najzapadniji od tih posjeda zvao se *Horsowch* (*Hrušovac); to se ime po svoj prilici sačuvalo u današnjem selu Kruševo južno od Vučjaka Kamenskog. Taj se posjed sterao na sjever sve do vrhova Papuka, a na jednom mu je potezu međa bila potok *Cirkonit*, tj. Crkvenik ili današnja Brzaja. Upravo su na tom posjedu braća Filip (požeški župan 1259) i Lovro (požeški župan nepoznate godine prije 1270) od roda Rad podigli utvrdu koja se prvi put spominje potkraj 13. st. (Smičiklas,

Codex diplomaticus, sv. 4: 433-6, br. 376; Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, sv. 3: 1-3; Čuk, "Požeško plemstvo" (1. dio), 97; *Požeški leksikon*, 137, s. v. Kruševo; KMTL, 565, s. v. Rád; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 352.)

2. siječnja 1291. Vesprenski biskup Benedikt od roda Rad (1290-1309) prosvjeduje pred kraljem Andrijom III jer mu je neki magister Csák, sin Bagunov, bespravno zaposjeo utvrdu Crkvenik (*Crikeny*). Ta je utvrda ranije pripadala Benediktovom "bratu" Filipu, a sada bi trebala biti u rukama Benediktovim i ostale njegove braće. Spomenuti Filip očito je istovjetan daroprimcu iz 1250. Izraz "brat" kojim biskup Benedikt opisuje svoje srodstvo s njim može zapravo značiti i 'bratic'. Utvrda Crkvenik morala se, prema tome, nalaziti na posjedu Hrušovcu uz potok Crkvenik (Brzaju), koji je rod Rad dobio od Bele IV. Na tom će području u kasnijim vrelima biti poznata jedino utvrda Kamengrad, pa je opravdan Engelov zaključak da je Crkvenik starije ime kamengradske utvrde. (Szentpétery, *Regesta*, sv. II/4: 33, br. 3694; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 352.)

Csák ili Čak Bagunov, bespravni prisvajač utvrde, bio je zajedno sa svojom braćom glavni pristaša osiljenih velikaša Gisingovaca u Požeškoj županiji. On je vjerojatno podigao i utvrdu Čaklovac (mađ. Csáktornya 'Csákov toranj') na gornjem toku Pakre između Psunja i Ravne gore. Na početku 14. st. "Bagunovi sinovi" i njihovi saveznici gotovo su ovladali Požeškom kotlinom, sve dok ih oko 1305. nije porazio pristaša kralja Karla Roberta Pavao Gorjanski. U tim je borbama vjerojatno stradao i sam Csák, ali ga je nadživio barem jedan brat, Stjepan. O podrijetlu roda "Bagunovih sinova" zasad se malo zna; možda je i on ogranak velikog "plemena" Csák. Neobično ime Bagun, u mađ. literaturi interpretirano kao Bágyon, moglo bi biti adaptacija germanskog imena Balduin ili pak slavenskoga Bodin. (Čuk, "Požeško plemstvo" (1. dio), 49-53; Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 1: 137, s. v. Bagyan i Bágyon; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 291 i 352)

Unatoč prosvjedu biskupa Benedikta, rod Rad nije više uspio zadobiti svoju utvrdu kod potoka Crkvenika. Ostali su mu ipak drugi posjedi u podnožju Papuka i Krndije, poglavito oni oko današnjeg Vetova i Kutjeva. Tako će potomci Filipa i njegove braće od kasnog 14. st. nadalje nositi pridjevke prema tamošnjim posjedima Blacka i Partašovac. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 399, 420, 446; Buturac, "Plemićke obitelji", 16)

1317. Vjerojatno sve do te godine držao je crkveničku utvrdu Stjepan Bagunov sa svojim rođacima. Oslonac su mu pritom bili sinovi bana Henrika Gisingovca, čija je vlast obuhvaćala čitavu Kraljevinu Slavoniju, uključujući i nedaleke utvrde Voćin i Orahovicu. Za to se vrijeme Stjepan Bagunov "Požeški" (*Stephanus, filius Bagun de Posega*) spominje jedino u povelji od 15. lipnja 1309, među velmožama nazočnim ponovnoj krunidbi Karla Roberta u Budimu. Kada je kraljevska vojska 1316-17. potisnula Gisingovce iz donje Podravine i istočnih dijelova Kraljevine Slavonije, došla je po svoj prilici u kraljeve ruke i utvrda Crkvenik na Papuku. Čitavo razdoblje vlada-

vine Anžuvina proteklo je bez ikakve vijesti o crkveničkoj utvrdi. Tek je iz vijesti s kraja 14. st. vidljivo da se ona nalazila u kraljevim rukama. (Barbarić i Marković, *Codex diplomaticus*, sv. 2: 372-3, br. 274; Kristó, *Anjou-kori oklevéltár*, sv. 2: 291-2, br. 668; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 352; Engel, Kristó i Kubinyi, *Magyarország*, 48-55, sa zemljovidom)

1388-1390. Kralj Žigmund Luksemburgovac daje svoju utvrdu Kővár, tj. Kamengrad, u zalog požeškom županu Nikoli Treutelu od Nevne (Levanjske Varoši). Nikola je bio član kralju odane velikaške obitelji na koju se ovaj mogao osloniti pri obnovi kraljevske vlasti u Požeškoj i Vukovskoj županiji, koje su do 1387. bile poprište protudvorske pobune pod vodstvom braće Horvata. 1390. Kővár je iz zloga prešao u trajno Treutelovo vlasništvo. Nešto ranije je Treutel na sličan način stekao i obližnju utvrdu Orljavac. (Engel, *Magyarország*, sv. 1: 352 i 382)

8. prosinca 1392. Da se utvrda Kamengrad doista nalazila na posjedu Hrušovac koji je rod Rad dobio od Bele IV potvrđuje nam izravno listina koju je kralj Žigmund izdao Bartolu i Benediktu od Partašovca (*de Parthasowch*), unuku odn. praunuku Lovre od roda Rad. Upravo zahvaljujući toj potvrđnici sačuvao nam se i tekst prvobitne darovnice iz 1250. Darovnica je transumirana u cijelosti, ali kralj napominje da su Bartol i Benedikt suglasni da se potvrda ne tiče posjeda Hrušovac i Posada, koji više nisu u njihovim rukama. Posada (*Pazada*) je u međuvremenu pripala plemićima od Velike, a o Hrušovcu (*Hrusowch*) se daje ovo dulje objašnjenje: “zemlja Hrušovac je naime, zbog razumnih razloga, bila otuđena već od njihovih predaka te je zakonito dospjela u ruke Naših prethodnika i slijedom toga u Naše (ruke), da bismo je naposljetku Mi, silom druge Naše listine, zajedno s utvrdom zvanom Kővár (*simul cum castro Kwuar nuncupato*) za vijeke darovali magistru Nikoli Treutelu, našem odanom požeškom županu, i njegovoj braći i potomstvu...” (Buturac, *Pisani spomenici*, 233-4, br. 174 = Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 17: 483-5, br. 347)

1421. Kad je Nikola Treutel umro ostavivši za sobom samo dvije kćeri, izbio je spor oko njihovih vlasničkih prava u pogledu Kamengrada. Nasuprot Treutelovoj kćeri Katarini, udanoj za Petra Čeha Levanjskog (iz sjeverne županije Bars), koja je tvrdila da joj Kamengrad pripada po pravu nasljedne kupnje, palatin Nikola Gorjanski presudio je da kamengradska utvrda (*castrum Kwuar*) sada pripada kralju jer ju je on pokojnom Treutelu bio samo založio i potom darovao “novom donacijom”, i da prema tome Katarina može polagati pravo samo na udio u toj tvrđavi koji joj pripada u ime “djevojačke četvrtine”. Ipak se taj spor na koncu raspleo u korist Katarine i njezinog muža, jer već iste godine Petar Čeh pred kraljem zalaže svoju utvrdu Kamengrad (*Kewwar*) bivšem vrhovnom peharniku Ivanu Alšanskom iz Vukovske županije. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 390-1; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 352)

1437. Kada je velikaški rod Alšanskih izumro, glavninu njegovih imanja stekao je rod Talovaca ili Talovačkih (mađ. Tallócy). To su četiri brata velikaša, Franko, Matko, Perko i Ivan, sinovi dubrovačkog građanina Luke, kojem je kralj Žigmund početkom 15. st. darovao posjed Talovac u Virovitičkoj županiji (vjerojatno na području današnjeg zaseoka Cremušina jugozapadno od Špišić-Bukovice). U vrijeme izumrća Alšanskih, koje se poklopilo s krajem duge Žigmundove vladavine, braća Talovci zauzimali su službe hrvatskih i slavonskih banova i druge važne funkcije u južnim dijelovima kraljevstva. (Engel, *Magyarország*, sv. 1: 352; 2: 11, 236)

30. svibnja 1440. Spominje se kamengradski kaštelan Kristijan Puchel, službenik slavonskog i hrvatskog bana Matka Talovca. Isti Kristijan (ili Kristofor) Puchel bio je ranije familijar Ivana Alšanskog i kaštelan u njegovoj utvrdi Podgrađe (Váralja) u Vukovskoj županiji. (Engel, *Magyarország*, sv. 1: 352, 455)

Rod Talovaca je međutim već prije sredine 15. st. naglo izgubio na važnosti. Ban Matko je umro 1445, a vranski prior Ivan poginuo iste godine kod Pakraca; Franko je poginuo u boju s Turcima na Kosovu polju 1448, a Perko je kao hrvatski ban umro 1452. ili 1453. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 381-2; *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8: 317, s. v. Talovci)

9. prosinca 1473. Požeški kaptol odgovara na dopis palatina Mihaela Országa od Guta (od 10. listopada iste godine) u vezi s optužbama koje su članovi plemićkih obitelji Dessewffy Cernički, Crkvenički, Škrabutnički i Rešetarovački iznijeli protiv više posjednika u Požeškoj županiji. Na prvom mjestu u tim tužbama navodi se slavonsko-hrvatski ban Damjan Horvat od Litve skupa sa svojim službenicima u utvrdi Kamengrad (*in castro suo Kewar vocato*), kaštelanom Brckom i ključarem Stjepanom. (Mađarski državni arhiv u Budimpešti, DL. 74714)

1475-6. Kamengradsku utvrdu drži pod zalogom plemićka obitelj Horvat od Litve (potonje je ime utvrde u današnjoj Slovačkoj). Njezin je istaknuti član bio Damjan, hrvatski i slavonski ban (1470-4, odn. 1471-3), a prije toga višegradski kaštelan i kraljičin rizničar. Ban Damjan je nešto ranije uzeo Kamengrad pod zalog od njegova tadašnjeg vlasnika Emerika Zapoljskog. Poslije Damjanove smrti njegovi se posjedi dijele na dvije strane: na jednoj su njegova udovica Eufrozina, preudana za Ladislava Balassu od Gyarmata (iz Nogradske županije), i djeca Stjepan, Ana i Sofija, a na drugoj Damjanov brat Petar sa ženom i kćerima. Prema budimskim listinama iz prosinca 1475. i siječnja 1476, dioba je obuhvaćala četiri utvrde sa svim njihovim pripadnostima: Litvu u županiji Hont, Kamengrad (*Kewar*) u Požeškoj županiji te Guščerovec (kod Križevaca) i Bađanovac (kod Badljevine) u Križevačkoj županiji. Uz to se napominje da obje strane mogu zajednički do kraja isplatiti kamengradsku utvrdu, koju drže kao zalog, ako je Emerik Zapoljski, tadašnji sepeški župan, bude htio prodati. Dioba je napokon obuhvaćala i "srebrninu, novac i ostala pokretna dobra" koja je ban Damjan osta-

vio u Kamengradu i ostalim utvrdama. (Fekete Nagy, *A Balassa család*, 140-7, br. 410-11; Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 390-1; Kubinyi, "Bárók", 211; HBL, sv. 5: 669)

Otud je vidljivo da je u drugoj polovici 15. st. pravi vlasnik Kamengrada bila obitelj Zapoljskih iz Požeške županije. Stekao ju je očito spomenuti Emerik, zacijelo ubrzo poslije smrti bana Matka Talovca 1445. ili poslije sporazuma koji su 1447-8. glede Slavonije sklopili grofovi Celjski s tadašnjim ugarskim namjesnikom Ivanom Hunyadijem na štetu Talovaca. Emerik Zapoljski je karijeru započeo upravo kao Hunyadijev familijar, a kasnije je bio, uz ostalo, kraljevski rizničar (1459-64), hrvatski i slavonski ban (1463-5) te napokon palatin (1486-7). Iz kasnijih je vijesti jasno da u rukama Horvata od Litve Kamengrad nikada nije prešao iz zaloga u trajno vlasništvo. Vjerojatno još za života Emerika Zapoljskog utvrda je bila iskupljena, a potom ju je držao njegov mlađi brat Stjepan, koji je umro 1499. također kao ugarski palatin. Naslijedili su je Stjepanovi sinovi Juraj i Ivan. (Engel, *Magyarország*, sv. 2: 262; Kubinyi, "Bárók", 207; Pálosfalvi, "Cilleiek")

1522-1523. Kao kaštelani u Kamengradu spominju se Mihovil Petrović Tisovački (*Petrowych de Thysowcz*) i njegov sin Juraj, familijari tadašnjeg erdeljskog vojvode Ivana Zapoljskog. Oni su bili i upravitelji Zapoljinog posjeda Bađanovca (*Bagyanowcz*) ili Badljevine između Daruvara i Pakraca. Više izvora prikazuje ih kao nasilnike koji su se oružano razračunavali s okolnim posjednicima. Tako je u prosincu 1522. križevački župan i slavonski podban Pavao Kerecsenyi vodio istragu u povodu tužbe Ivana Kastellanffyja (Kaštelanovića) da su mu Petrovići poharali i orobili posjed Dobnicu. Isti je župan 26. travnja istraživao tužbu Petra Keglevića Bužinskog, bivšeg jajačkog i kasnijeg hrvatskog bana, prema kojoj su Petrovići poslali brojnu četu kamengradskih jobagiona da ga napadnu u njegovom trgovištu Čaklovcu (nedaleko Pakraca), odakle se spremao krenuti na put u Budim. Napadači su tu ubili jednog Keglevićeva familijara i mnoge izranjavali, a zamalo je nastradao i sam Keglević kad su pod njim ubili konja. Znamo da je ta parnica bila nezaključena još i u srpnju 1524. (Klaić, *Acta Keglevichiana*, 59-61, br. 48, i 76-7, br. 59; Stipišić i Šamšalović, "Isprave", 559, br. 4492, i 562, br. 4531)

Posebno je zanimljivo što se u potonjoj križevačkoj listini (iz 1523) poimence nabrajaju svi sudionici napada kao i njihova prebivališta, a to su mahom bila "sela i pripadnosti utvrde Kamengrad (*Kewwar*)". Iz "prezime-na" ili nadimaka tih osoba vidi se da je pučanstvo kamengradskog vlastelinstva bilo uglavnom slavensko (hrvatsko). Navedeno je ukupno 14 sela: *Nagwelgh*, *Zmethno*, *Wranowo*, *Schytkowecz* / *Sthythkowycza*, *Bodowalcz*, *Iztrebnyk* / *Jaztrebnyk*, *Therczlyan*, *Podpapoch*, *Hrasthyanz*, *Zredycza*, *Waam*, *Zrednya Zela*, *Polyancz*, *Radowancz*. Taj je popis sastavnica kamengradskog vlastelinstva opsežniji od onog koji prema izvoru iz 1421. navodi Csánki (*Cerkuenik*, *Jaztrebnik*, *Nagwlggh*, *Polyancz*, *Radovanch*). Bez pro-

dubljenijih topografskih istraživanja samo se za dio tih mjesta mogu dati dodatna pojašnjenja. *Nagwelgh* ili Nagyvölgy, što znači ‘velika dolina’, poznato je kao sjedište jedne plemićke obitelji, ali se ne zna gdje se nalazilo. *Wranowo* je u turskom popisu iz 1579. “mezra (pustoselina) Vranovo, drugim imenom Vranodol”, a i danas postoji brdo Vranovo južno od Kamengrada. *Bodowalcz* zasigurno ne mogu biti današnji Bodovaljci kod Nove Gradiške, ukoliko se zaista radi o selu iz sklopa kamengradskog vlastelinstva. *Podpapoch* je svakako istovjetan “mjestu Podpapuk, s livadom i vrtovima u blizini tvrđave Kamengrad”, koje navodi spomenuti turski popis. *Zredycza* je vjerojatno isto što i “mezra Srednica” iz 1579. i bit će u vezi s izvorom Sredice zapadno od Gornjih Vrhovaca. *Waam* (mađ. vám ‘porez, namet, maltarina’) odgovara nekom mjestu u kojem se ubirala putna maltarina ili neki drugi namet. Poznato je da je spomenuti Nagyvölgy bio maltarinsko mjesto. *Zrednya Zela* odgovaraju “mezri Sredajica, drugim imenom Srednja Sela, u blizini spomenutog sela (Vrhovci)” iz turskog popisa. *Polyancz* je današnja Poljanska. *Radowancz* vjerojatno nisu Radovanci pokraj Velike. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 391, 404, 413, 418, 422, 424; Buturac, “Naselja”, 19-25; Močanin, *Požega*, 495, 499, 502-3; *Popis sandžaka Požega*, 97, 100, 102-3)

21. listopada 1527. Kralj Ferdinand I daruje svome pouzdaniku Ivanu Habardancu Slatinskom (*Habardancz de Zalathnok*), kao nagradu za vjernu službu, utvrdu Kamengrad (*Kewar*) i trgovište Bađanovac (Badljevinu), posjede svoga takmaca kralja Ivana Zapoljskog. O tome se sačuvala samo nešto kasnija Ferdinandova potvrđnica, izdana spomenutom Ivanu i njegovoj braći Jurju, Lazaru i Blažu 1. veljače 1528. u Budimu. O rodu Habardanac ili, možda točnije, Hoberdanac, malo se zna; Csánki drži da se njegov pridjevnik *de Zalathnok* odnosi na Slatinik u Dilj-gori sjeverno od Broda (danas sela Donji i Gornji Slatinik), u srednjovjekovnoj Požeškoj županiji. (Bojničić, “Kraljevske darovnice”, 190, br. 17; usp. Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 442, s. v. Hoberdanovcz)

5. lipnja 1530. Kaštelan Ivan javlja iz Rasinje Ludoviku Pekryju Petrovinskom da je doznao kako je Ivan Tahy zajedno sa ženom sve vrijedne pokretnine, uključujući i vatreno oružje, preselio iz Grabovnika/Gorbonoka (danas Kloštar Podravski) u “tvrđavu zvanu Kameni” (*in arcem vocatum Kameny*), što se nesumnjivo odnosi na požeški Kamengrad. (Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, sv. 1: 341-2, br. 351)

25. svibnja 1535. Kralj Ferdinand I u Beču izdaje darovnicu kojom svoja prava na utvrde Kamengrad (*Kewar*) i Bakvu (današnju Špišić-Bukovicu), zajedno s njihovim pripadnostima, prenosi na Franju i Jurja Tahyja. Zanimljiva je pritom formula “čitavo svoje kraljevsko pravo, ukoliko ga ima” (*totum ius suum regium, si quod ... haberet*), koju susrećemo i u drugim Ferdinandovim darovnicama tog doba. Rod Tahy zapravo je stekao Kamengrad već nešto ranije, dok je još bio živ otac spomenute dvojice, Ivan (usp. niže pod god. 1564).

Za razliku od oca Ivana, upravitelja vranskog priorata, koji je sve do pred smrt podržavao Zapoljinu stranu, Franjo Tahy bio je odani pristaša Ferdinanda I. Poslije turskog osvajanja, na području kamengradskog vlastelinstva kao bivši zemljoposjednici bili su upamćeni, prema svjedočenju turskih poreznih popisa, upravo *Tahi Januš* i *Tahi Ferenac*. (Bojničić, "Kraljevske darovnice", 245, br. 61; Moaçanin, *Požega*, 192, 215-6)

Upravo zahvaljujući pismima koja je Franjo Tahy 4. i 5. veljače 1537. iz Gorbonoka (Kloštar Podravski) uputio vojskovođi Ivanu Katzianeru i kralju Ferdinandu, poznato nam je da su Osmanlije zauzeli grad Požegu tek 15. siječnja 1537, a deset dana kasnije i njegovu utvrdu (Požegavar). Tahy je u tim pismima molio za pomoć jer su mu sva dobra oteli Turci, tako da "još jedino držimo utvrde na granici, a njihove zidove ne možemo jesti". (Šišić, *Acta comitialia*, sv. 2: 11-12, br. 6-7)

Studeni 1537. Poslije neslavne propasti Katzianerovog pohoda na turski Osijek i u Podunavlje (rujan-listopad 1537), predstavnici Slavenskog sabora izvješćuju u Gracu kralja Ferdinanda Habsburgovca o obrambenim prilikama i potrebama u međurječju Drave i Save. U popisu utvrda "u Slavoniji" koje još nisu pale u ruke Turcima, oni navode i "Čaklovac i Kamengrad gospodina Tahyja" (*Chakoocz, Kewwar domini Thahy*). Istodobno je, 22. studenoga 1537, kralju Ferdinandu pisao iz Velikih Zdenaca Franjo Zay, tadašnji Katzianerov povjerenik za pogranične utvrde u međurječju. Zay uz ostalo piše da je isplatio namijenjeni novac utverdama "u županiji Vukovo i na granicama Požege". Posrijedi je devet utvrda, od kojih se dvije nalaze na Papuku: Drenovac i Kamengrad (*Kewwaar*). (Šišić, *Acta comitialia*, sv. 2: 98-100, br. 62; Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, sv. 2: 348-350, br. 354)

Svibanj 1538. Iz pisama slavenskog podbana Andrije Tharnóczyja, poslanih iz Križevaca banu Tomi Nádasdyju (8. i 15. svibnja 1538), doznajemo neke novosti o nevoljama Franje Tahyja u Požeškoj županiji. On je sa stotinu konjanika i nešto vojnika naoružanih puškama provalio na tursko područje oko Kaptola, ali je bio suzbijen i Turci su ga potom gonili sve do Bijeje Stijene (južno od Pakraca). Pritom je izgubio 16 svojih "osobitih familijara" i više od četrdeset vojnika s puškama, a kako je pri povlačenju sa sobom na slobodno područje poveo mnogo "Požežana", i njih je čak tri stotine izgинуlo na bijegu. U kasnijem od dvaju pisama podban ponovno kratko spominje da je "gospodin Tahy" izgubio četiri "osobita familijara" i 40 seljaka i vojnika (*rusticos et cathanas*). Tome dodaje: "smjestio je živež u Kamengrad" (*victualia in Kywwar imposuit*). Otud je jasno da je Kamengrad tada još uvijek služio kao usamljeno kršćansko uporište u Požeškoj kotlini kojom su Turci nedavno ovladali, ali i da su tamošnje snage bile posve nedostatne za protunapad. (Šišić, *Acta comitialia*, sv. 2: 213-5, br. 129; 222-3, br. 135; usp. Mažuran, *Hrvati*, 199)

5. svibnja 1539. U pismu kralju Ferdinandu upućenom iz mjesta Torony (Podturen u Međimurju), bivši hrvatski ban Franjo Batthyány pripominje da

mu je glasonoša donio pismo Franje Tahyja, koji javlja da su "Turci zauzeli utvrdu Kamengrad (*Kewwar*) u Požegi, koja je dosad bila u rukama kršćana". Turci se povrh toga spremaju opsjesti i utvrdu Čaklovac pod Psunjem pa mu je Tahy skupa s kapetanom Nikolom Jurišićem pošao u pomoć. Prema toj se vijesti pad Kamengrada može datirati u rano proljeće (vjerojatno travanj) 1539. (Šišić, *Acta comitialia*, sv. 2: 261-2, br. 169; usp. Moaćanin, *Požega*, 32-35)

22. rujna 1553. U opsežnoj optužnici sastavljenoj (vjerojatno u Zagrebu) protiv Blaža Krpića iz Grabarja, Stjepan Kapitanffy Desnički svjedoči da je Krpić kao turski jatak sudjelovao u turskoj opsadi (osvajanju?) utvrde Kamengrad (*Kewwar*), tražeći u tursko ime od tamošnjih kršćana da je predaju. Sam je Kapitanffy u toj prigodi bio ondje ranjen u borbi. (Laszowski, "Dva priloga", 126)

20. kolovoza 1554. Kapetan Luka Sekelj javlja iz Koprivnice Ivanu Ungnadu o prilikama kod Turaka u Požeškom sandžaku te u tom sklopu uzgred spominje i Kamengrad (*Khowar*). (Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, sv. 3: 477, br. 422)

10. siječnja 1564. Kralj Ferdinand I potvrđuje Franji Tahyju darovnicu kojom je (tridesetak godina ranije) njemu i njegovom pokojnom ocu Ivanu predao utvrdu Kamengrad (*Kewwar*) u Požeškoj županiji i trgovište Bađenovac (Badljevinu) u Križevačkoj županiji. Transimirani raniji dokument zapravo nije sama darovnica, nego njoj susljedno izvješće o uvođenju u posjed koje je bio načinio stolnobiogradski kaptol. Oba dotična posjeda 1564. su se zapravo već odavna nalazila unutar opsega turske vlasti. (Bojničić, "Kraljevske darovnice", 134, br. 205)

Pod turskom je vlasti utvrda Kamengrad, zvana i Kamenska/Kamensko, imala stalnu posadu sastavljenu od konjanika i martolosa. U prvotnom ustroju osmanlijske uprave Kamengrad je bio sjedište posebne nahije u sklopu požeškog kadiluka, ali je ona ubrzo (ranih 1560-ih) bila pripojena susjednoj nahiji Orljavska sa sjedištem u Orljavcu. Prema turskim poreznim popisima iz 1545. i 1561, određeni kršćani iz nedalekog Stražemana i Biškupaca bili su, umjesto plaćanja poreza, dužni popravljati i održavati kamengradsku tvrđavu. K tome je u habsburškom popisu iz 1698. zabilježeno da je dizdar (kaštelan) Kamengrada bio spahija (vlastelin) sela Vrhovci, koje mu je plaćalo godišnje dadžbine, te da su u utvrdu stražu davali seljani iz obližnjih sela Mrtovlasi i Lučinci. Kamengrad je od Turaka, uz pomoć domaćih ustanika, oslobodila vojska hrvatskog bana Nikole Erdődyja sredinom 1686. Poslijeturski popis iz 1698. spominje ga kao "napuštenu utvrdu", a popis iz 1702. kaže: "Utvrda Kamensko smještena je i sazidana na vrlo visoku brdu, ali je već sasvim porušena, tako da od nje stoje još samo razvaline". (Mažuran, "Požega", 192; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 217-8; Moaćanin, "Granice", 114; Mažuran, *Popis naselja*, 349, 352-5; Smičiklas,

Dvjestogodišnjica, sv. 2: 230; Močanin, *Požega*, 86, 160-1, 260-2, 215-7, 393-6, 489-503; *Popis sandžaka Požega*, 93-103; Mažuran, *Hrvati*, 200, 254, 259)

Stražeman

Položaj. Srednjovjekovno naselje Stražemlje nalazilo se na području današnjeg sela Stražemana, u sjeverozapadnom kutu Požeške kotline, zapadno od Velike, između potoka Stražemanke i njegovog istočnog pritoka Bozare. Istoimena utvrda stajala je oko 3 km sjevernije, na brdu koje danas nosi karakteristično ime Grad, visokom 584 m n/m, između potoka Stražemanke i Radovanke. Prema habsburškim vojnim zemljovidima, najvažnija cesta u neposrednoj okolici stražemanske utvrde u 18. st. vodila je uz potok Radovanku prema sjeveru te se na planinskom bilu blizu Ivačke glave račvala na dvije strane, prema Drenovcu i prema Voćinu. Vjerojatno je tako bilo i u srednjem vijeku. Najraniji poslijeturski popis, iz 1698, bilježi “dobre ruševine”, tj. ostatke u dobru stanju, stražemanske utvrde (*rudera bona arcis Sztraseman*). Popis iz 1702. začudo već kaže: “Zatim jedna zidana utvrda na visoku brdu zvanu Stražeman, ali posve razrušena (*totaliter dirruta*)”. Kasnije su ti ostaci svedeni na “hrpu neobična kamenja” (Kempf), navodno zato što je kamenom utvrde bio u 18. st. zidan vlastelinski dvorac u Stražemanu (dvorac Jankovića Daruvarskih, razoren potkraj Prvog svjetskog rata), ili pak kurija biskupa Franje Thauszyja u Biškupcima.

(*Literatura:* Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 427, s. v. Sztrazsem(p)lye; Kempf, *Iz Požeške*, 105-7; Buturac, “Naselja”, 20; Heller, *Comitatus Poseganensis*, 209-210; Horvat i Mirnik, “Graditeljstvo”, 130; *Požeški leksikon*, 303; Buturac, “Plemićke obitelji”, 26; Mažuran, *Popis naselja*, 383-4; Smičiklas, *Dvjestogodišnjica*, sv. 2: 145; Buturac, *Pisani spomenici*, 42; Đurić i Feletar, *Stari gradovi*, 148-9; Šćitaroci, *Dvorci*, 274-7; HTZ, sv. 5: karta Sekcija 21; HTZ, sv. 6: 209-10 i karta Sekcija 28; *Veliki atlas Hrvatske*, karta 73.)

Ime. Razmjerno brojni srednjovjekovni zapisi tog toponima jasno pokazuju da je njegov “standardni” oblik tada glasio *Stražemlje* (s mogućim inačicama *Stražemlja* i *Strežemlje*). Slično kao i kod više drugih ovdašnjih toponima, prvotno je to zapravo bilo ime potoka, današnje Stražemanke. O tome svjedoči postojanje složenog mađarskog toponima Sztrazsemlyemelléke (npr. 1419: *Strazemlyemelleke*), sastavljenog od imena potoka i imenice *mellék* ‘strana, bok, okolica’, koja je česta u tvorbi novih, izvedenih toponima, i to upravo polazeći od imena vodotokova (hidronima). Prema tome, navedeni složeni toponim znači ‘okolica (porječje) Stražemlja; Postražemlje’. Budući da dvodijelnost složenih toponima tipa “(hidronim) + melléke” ostaje transparentna, u latinskim dokumentima nerijetko ih se prevodi, i to u pravilu sintagmom “iuxta + (hidronim)”. Tako je i ovaj složeni toponim barem

jednom, u dokumentu iz 1378, zabilježen u plemićkom pridjevku kao *de iuxta Strasenylia*. Odnos imena Stražemlje i od njega izvedenog Sztrazsemlyemelléke postao je zamršeniji kada se ime Stražemlje prenijelo i na naselje pokraj potoka Stražemlja. Čini se da pri usporednoj upotrebi imena Stražemlje (kao ime naselja) i Sztrazsemlyemelléke treba računati na značenjsku distinkciju: potonje ime vjerojatno se odnosi na nešto širi prostor uz potok Stražemlje nego što je to prostor samog naselja Stražemlja. Iz rečenog slijedi da se ne može pouzdano uzeti kao valjano Buturčevo etimologijsko objašnjenje: “tu se nalazila tvrđa (castrum) koja je kao ‘straža’ ili ‘stražarnica’ dala naselju ime”. Stražemanska utvrda je, po svemu sudeći, mnogo mlađa od naselja pod tim imenom, a ako je to ime prvotno pripadalo potoku, kao što se čini da jest, semantička veza s pojmom *straža* postaje posve proizvoljna. Oblik *Stražeman* potisnuo je srednjovjekovni *Stražemlje* odmah po turskom osvajanju. Stariji dočetak imena zamijenjen je tada turskim sufiksom *-man*, koji označava vršitelja radnje ili pak ima augmentativnu vrijednost. (Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, col. 643, s. v. mellék; Skok, *Etimologijski rječnik*, sv. 2: 171, s. v. kotomân)

Kronološki pregled

Povijesno gradivo o Stražemanu u srednjem vijeku dosta je oskudno. Da je to ipak već u doba Anžuvina bilo razmjerno važno naselje, svjedoči postojanje župne crkve u njemu (v. treći dio ovog rada), a uz to i posjedničke obitelji koja je ime Stražeman isticala u svom plemićkom pridjevku. Bez novih istraživanja zasad još neobjavljene građe, znanja o Stražemanu ograničena su na šturu podatke o njegovim gospodarima Stražemanskima.

1378. Tijekom parnice oko posjeda Predišinac (okolica Pleternice), među mnogobrojnim svjedocima sudski iskaz su dali i Petar i Jakov, sinovi Luke *de iuxta Strasenylia*, tj. od Sztrazsemlyemellékea ili *Postražemlja. Oni se u toj prigodi navode među “županijskim plemstvom” (*nobiles comprovinciales*). Tijekom parnice opisuje presuda kraljevskog suca od 5. srpnja 1378. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 15: 390, br. 284)

7. prosinca 1381. Nikola Mihovilov Stražemanski (*de Ztrasemlya*) sudjeluje kao *homo regius* ili kraljevski povjerenik kod uvođenja palatina Nikole Gorjanskog u posjed Vidoševac u Vrbaskoj županiji. Uvođenje je proveo požeški Kaptol prema ranijem nalogu kraljice Elizabete. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 16: 235-6, br. 195; 242-3, br. 200)

1416-1419. U više listina i u vezi s različitim sudskim poslovima javlja se Marko Stražemanski (*de Stresemplye / Strasemlye / Stresemlye*), povjerenik i bilježnik palatina Nikole Gorjanskog. (Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 5: 402, br. 1463; 492, br. 1845; 528, br. 1964; 563, br. 2107; sv. 6: 325, br. 1129; 347, br. 1223; 424, br. 1583; sv. 7: 71, br. 169)

7. prosinca 1419. Marko Nikolin Stražemanski (*de Strazemlye*), vjerojatno istovjetan gore spomenutom palatinskom povjereniku, i Ivan od Sztrazsemlyemelléke (*Iwan de Strazemlyemelleke*) nalaze se među brojnim plemstvom koje se po kraljevu nalogu okupilo u Požegi kako bi svjedočilo u vezi s tužbom Ladislava Tamásyja protiv Andrije Kapitanffyja, Dominika Podvrškog i opata rudinske opatije. Listinu o tome izdao je požeški Kaptol 12. prosinca. (Buturac, *Pisani spomenici*, 263-7, br. 236; Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 7: 277-280, br. 1140)

1494-1518. Najvažniji član plemićkog roda Stražemanskih bio je Juraj, ban Srebreničke (1494-5) i Jajačke banovine (1505-10). I poslije banskih službi on se spominje kao kapetan i vojskovođa na bosanskom dijelu granice prema Osmanskom Carstvu. Osim uobičajenog raščlanjenog oblika *de Strazemlye*, *de Zthresemlye* i sl., u latinskim se dokumentima njegov pridjevnik bilježi i u govornom mađarskom obliku *Stresemley*, *Zthresemley* i sl. Rodoslovlje Stražemanskih zasad je, međutim, tako slabo poznato da ne znamo pouzdano ni je li ban Juraj potomak onih Stražemanskih koji se spominju u kasnom 14. i u ranom 15. st. Znamo tek da je bio oženjen nekom Barbarom *de Iwanka* (od Ivankova) i da je s njom imao dvije kćeri, Barbaru, udanu za bana Petra Keglevića, i Magdalenu, udanu za Ivana TaHYja. (Mesić, "Gradja", 148-50, br. 67; 152, br. 74; Thallóczy, *Povijest Jajca*, 159-163; Klaić, *Acta Keglevichiana*, xlii-xliii, 69-70, br. 54, 80-2, br. 64; Šišić, "Iz arkiva", 55, br. 85 i 87; 57, br. 94; Šišić, *Acta comitialia*, 250, br. 157; Stipišić i Šamšalović, "Isprave", 565, br. 4571; Kubinyi, "Bárók", 210; Fekete Nagy, *A Balassa család*, 193-4, br. 534; Vajay, "A csömöri Zay"; Andrić, *Vinkovci*, 100-4)

1503. Jedini poznati spomen stražemanske utvrde (*castrum Ztrazemle*) iz predturskog doba nalazi se, prema Csánkijevu navodu, u listini iz arhiva grofova Zay pod signaturom D.49 (sada je ta obiteljska zbirka u Slovačkom nacionalnom arhivu u Bratislavi). Utrvru je u to vrijeme posjedovala obitelj Stražemanskih, dakle gore spomenuti ban Juraj i njegovi rođaci. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 427)

1537-9. U tom razdoblju, između pada Požege i pada Kamengrada, u turske je ruke morala dospjeti i stražemanska utvrda, iako nema poznatih podataka o njezinoj tadašnjoj sudbini. Moguće je da nije ni korištena kao uporište u zadnjim pokušajima organizacije obrane u Požeškoj kotlini.

Zanimljivo je da ni u turskom razdoblju nema podataka o vojnom korištenju stražemanske utvrde. Između aktivnih utvrda Kamengrada i Velike, držanje posade u stražemanskoj utvrdi Osmanlijama je, izgleda, bilo izlišno. Umjesto toga, iz turskih je popisa poznato da su određeni žitelji "varoši (tj. trgovišta ili podgrađa) Stražemana" bili dužni, kao zidari i tesari, održavati kamengradsku utvrdu, a da su drugi radili kao "klesari topovskih kugli za tvrđave sandžaka Požega"; i jedni i drugi bili su stoga oslobođeni davanja poreza. (*Popis sandžaka Požega*, 55-6; Močanin, *Požega*, 88, 124-5, 160, 259-60, 436)

Velika

Položaj. Naselje Velika nalazi se u sjeverozapadnom dijelu Požeške kotline, pružajući se danas više kilometara uzduž potoka Veličanke. U srednjem vijeku razvilo se oko dvije središnje jezgre pa su tako 1488. zabilježene Gornja i Donja Velika. Naselje u Donjoj Velikoj, vjerojatno starije, nalazilo se oko stare župne crkve Blažene Djevice Marije na južnom rubu posjeda Velika; to je područje današnjeg veličkog groblja s kapelom sv. Marka. Gornja Velika izrasla je oko tri kilometra sjevernije, kod sutoka današnje Veličanke i Dubočanke, gdje je kasnije podignut i samostan nepoznata reda (vjerojatno augustinskih pustinjaka). Srednjovjekovna utvrda stajala je još oko 1 km sjevernije, na visini od 452 m n/m, na južnom rubu brda Lapjak koje se pruža u smjeru sjever-jug između spomenutih dvaju potoka. Utvrda Velika, danas poznata i kao Turski grad, imala je gotovo isključivo obrambenu funkciju te je stoga razmjerno skromnih dimenzija (max. dužina oko 40 m, max. širina blizu 20 m). Zidana kamenom lomljencem, ima nepravilan peterokutni tlocrt s najšiljatijim kutom okrenutim prema sjeveru, otkud je prilaz utvrde najmanje težak. U tom sjevernom kutu utvrde stajala je i višekatna glavna branič-kula, približno trokutnog tlocrta. U novije vrijeme pronađeni rani dokument iz 1250. potvrđuje ocjenu stručnjaka za staro graditeljstvo kako ravne linije i jednostavni oblici veličke utvrde upućuju na to da je kao "romaničku retardaciju" treba datirati u 13. st.

Prema habsburškim vojnim zemljovidima, Velika se u 18. st. nije nalazila na važnijoj regionalnoj cesti. "Zemaljska cesta" od Požege preko Papuka do Drenovca prolazila je nešto istočnije, kroz Češljakovce, a Veliku je s njom, u smjeru Drenovca, vezao "uzak kolni put" koji je prolazio između vrhova Toplička glava i Rust. Bliže samoj utvrdi vodio je put uz današnju Dubočanku prema brdu Nevoljaš te se nešto sjevernije spajao s uzdužnim planinskim putem na glavnom bilu Papuka.

(*Literatura:* Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 394 i 398, s. v. Velike; Kempf, *Iz Požeške*, 93-98; Szabo, *Sredovječni gradovi*, 117-9; Buturac, "Naselja", 20; Horvat, "Tvrđi grad"; Balić, "Pregled dvoraca", 22; Heller, *Comitatus Poseganensis*, 231; Horvat i Mirnik, "Graditeljstvo", 130-2; *Požeški leksikon*, 340-1; Sablek, *Velika*; Cvekan, *Velika*; Buturac, *Pisani spomenici*, 40-2; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 456; Đurić i Feletar, *Stari gradovi*, 149-51; HTZ, sv. 5: karte Sekcije 21 i 28; HTZ, sv. 6: 174-5, 211-3; *Veliki atlas Hrvatske*, karte 50 i 73.)

Ime. U srednjem vijeku glasilo je *Velika* (u zapisima *Welica*, *Welika*) jedino u dva najranija izvora iz 13. st., dočim u mnogo brojnijim izvorima iz kasnijih stoljeća uvijek glasi *Velike* (*Velyke*, *Welike*, *Welyke* i sl.). Oblik *Velike* vjerojatno odgovara prethodnom hrvatskom obliku *Veliki* (određeni pridjev muškog roda), a u njegovu fiksiranju svakako je posredovao mađarski jezik. U prilog tumačenju *velike* < *veliki* možemo navesti primjer s imenom brda

koje je u jednoj listini iz 1380. (tiče se posjeda oko Obrovnice kod Bjelovara) zapisano kao *Velike Harazt*: to je očito mađarska glasovna preinaka izvorne sintagme *veliki hrast*. Poimeničeni pridjev *velike/veliki* podrazumijevao je prvotno neku imenicu muškog roda koja je, bez dvojbe, i u ovom slučaju značila nekakav vodotok. Izvorna sintagma mogla je tako glasiti *Veliki potok, kao što je u 13. st. zacijelo glasila *Velika voda (ili rijeka).

Prvotnu hidronimsku funkciju imena Velika potvrđuju najstariji zapisi iz 1250. i 1266. (*aqua / rivulus Welica; aqua Welika*), a uz to, kao i kod Stražemlja, postojanje složenog mađarskog toponima Velikemelléke 'Poveličje'. (Za jezično tumačenje te složenice v. pod Stražeman, ime.) Srednjovjekovni vodotok *Velika / Velike (Veliki)* odgovara današnjoj Veličanki, koja u svom srednjem toku prima pritoku Stražemanku (staro Stražemlje) te blizu Požege utječe u Orljavu. U osmanskome popisu iz 1579. Veličanka se, u svom najdonjem toku, zove još uvijek "voda" i "rijeka" Velika, a današnji oblik imena zabilježen je možda prvi put u habsburškom popisu iz 1698. (*rivulus / fluvius Velicsanka*). Tako je jezični razvoj obrnuo prvotni odnos imena naselja i imena vodotoka, učinivši potonje izvedenicom prvoga (Velika > Veličanka).

U vezi s hidronimom Velika/Velike/Veličanka treba još napomenuti da se njegova današnja aplikacija u gornjem dijelu vodotoka ne podudara nužno s onom u prošlosti. Današnja gornja Veličanka teče zapadno od brda Lapjak i izvire oko 2 km južno od Ivačke glave (ranije Klinovac) i Koprivnatog brda. Tok joj slijedi cesta iz Velike prema Drenovcu. Istočno od Lapjaka, pak, ispod vrhova Kaniška glava i Tisovac i kroz uvalu Duboka, teče danas Dubočanka, koja u (starom) središtu Velike utječe u Veličanku. Izvor Dubočanke je u predjelu zvanom Trišnjica sjeverozap. od vrha Češljakovački vis, iako se u tom gornjem dijelu toka Dubočanka zove i Tisovac. U 18. st. predodžbe o najgornjem toku Veličanke bile su drukčije. Primjerice, u prvoj polovici tog stoljeća Ivan Stražemanac bilježi da se u podnožju brda na kojem je velička utvrda stječu dva potoka, Toplice s istočne i Božji zdenac sa zapadne strane, te da oni tako združeni postaju potok Veličanka.

Habsburški vojni zemljovid iz 1782. i njihovi prateći opisi dokumentiraju opet drukčije nekadašnje stanje. Današnja Dubočanka bila je u to vrijeme gornja Veličanka (*Velicsanka Bach*), koja se u svom najgornjem dijelu, iznad Duboke, zvala i Bukova voda. Današnja gornja Veličanka, pak, zvala se tada Božji Zdenac (*Boxi Zdenacz Bach*), ili jednostavnije Zdenac, što je i danas ime manjeg gorskog vrela koje se s brda Pliš kod Velike slijeva u Veličanku, pa je prema tome bila prtok tadašnje Veličanke. Te podatke iz zemljovida kratko sažima i tekst opisa kad kaže: "na uzvisini između potoka Zdenca i Veličanke mogu se vidjeti još preostale zidine uništene gradine zvane Velika". Tako tu imamo još jedan primjer povijesne promjene u ljudskom viđenju hijerarhije vodâ, zbog koje je raniji prtok postao dio glavnog vodotoka i obrnuto.

Napokon, valja još reći da i u slučaju Velike nailazimo na poznati povijesnotopografski problem homonimije. Osim potoka i naselja u Požeškoj županiji, ime Velike/Velika nosilo je u srednjem vijeku više različitih vodotoka i naselja u srednjovjekovnoj Slavoniji. Jedna se Velika nalazila u južnom, posavskom dijelu velike Križevačke županije: to je današnje selo Kraljeva Velika, kraj kojeg je u kasnom srednjem vijeku i u tursko doba stajala vrlo važna utvrda. Za razliku od požeške Velike, čije ime srednjovjekovna vrela (osim onih najranijih) u pravilu pišu *Velike*, posavska Kraljeva Velika redovito se, osobito u starijim vrelima, nazivala *Velika* (što bi izvorno podrazumijevalo imenicu “voda” ili “rijeka”), a inačica *Velike* bila je kod nje sekundarna. Ipak u stručnoj literaturi ima više slučajeva brkanja tih dvaju (gotovo) homonimnih lokaliteta. Primjerice, poznati opis Evlije Čelebija iz 17. st., koji zapravo govori o Kraljevoj Velikoj (“usamljeni grad na obali rijeke Ilove...”), često se pogrešno pripisivalo požeškoj Velikoj.

(Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 430, s. v. Velikemelléke; Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 16: 65, br. 55; Stražemanac, *Expositio*, 248-9; Mažuran, *Popis naselja*, 253, 257, 373; Močanin, *Požega*, 403-4 = *Popis sandžaka Požega*, 33-34)

Kronološki pregled

Prva polovica 13. st. Najstariji poznati posjednik na području Velike bio je Ivanka ili Ivanko Abrahamov od roda *Sudan* (u najranijem izvoru iz 1232: *Iwanka filius Abraham de genere Sudan*). Ime roda *Sudan* nema veze s hrvatskim riječima *sud* i *suditi*, kako je mislio Ćuk, nego se bolje tumači kao zapis mađarskog imena *Zsadány*, a ovo je opet načinjeno prema (zapadno)slavenskom imenu *Ždan*. Osim požeške, poznate su grane roda *Zsadány* i drugdje u Ugarskoj. O samom Ivanki malo se zna. Među razmjerno malobrojnim vrelima koja ga spominju, kasnija mu pridaju naslov *comes*. Možda je zaista u neko vrijeme bio (požeški) župan. Bio je svakako sposoban gospodar, jer je svom rodu namaknuo znatne posjede, mahom na današnjem Papuku i oko njega, i to kupovinama, a ne preko vladarskih darovnica. Tako je 1232. od neke četvorice plemića kupio zemlje zvane *Bedech* i *Terpyn*, koje su se, prema dosta potankom opisu međâ, nalazile kod gornjeg toka Crkvenika (Brzaje) i Pakre (Bijeje), odnosno na širem području oko novovjekovnog Zvečeva (Starog i Novog).

Zanimljivo je da se pri kupoprodaji napominje da se taj posjed sastoji od poljâ i od šumâ, te da na “polja koja se mogu obrađivati” otpada samo 30 rala. Precizno topografsko tumačenje te listine iziskuje vrlo temeljito istraživanje. Ovdje se možemo osvrnuti tek na neke zanimljivije pojedinosti. Sjeverna međa zemalja *Bedech* i *Terpyn* (koje su očito tvorile jedinstvenu cjelinu) ležala je na planinskom bilu ili hrptu koje listina u više navrata naziva *Zelemen*. Tu je susjedni posjed, dalje prema sjeveru, bila “zemlja magistra

Gyule” (*terra magistri Jule*), tj. velikaša Gyule Našičkog od baranjskog roda Kán. Spuštajući se od bila *Zelemen* prema jugu, na istočnoj međi dvaju posjeda navodi se najprije “zdenac zvan Kenezkuta” (*puteus qui vocatur Kenezkuta*), a zatim “mjesto gdje potok Papuk utječe u Crkvenik s istočne strane ispod Fenyésbérca” (*locus vbi riuulus Papugh cadit in Circonik a parte orientis sub Fenesberch*). Dalje međa slijedi tok “vode Crkvenik” (*Cirkonik*) do mjesta gdje u nju utječe neki neimenovani potok, a onda se penje na neko brdo na čijem se vrhu okreće na zapad.

Otprilike u isto vrijeme kupio je Ivanka i zemlju zvanu *Zelkarouna* (mađ. *Szelkaróna*) od braće Jakova i Petke, patronâ samostana u Grabovu u Srijemu. Ta je zemlja ležala između gornje Pakre (Bijeje) i Ravne gore, na širem području oko novovjekovnog sela Zajile, pa je tako bila zapadni susjed Ivankove zemlje *Bedeč*. O njezinoj kupnji doznajemo iz listine iz 1234, kada je opat Grabova bez uspjeha pokušao dokazati da ta zemlja pripada njemu. Brižni Ivanka dao je 1248. kupoprodajni ugovor iz 1232. još jednom prepisati jer je pečuški kaptol “u tatarskom vremenu” izgubio svoj primjerak listine. U međuvremenu su u (jugoistočnom) susjedstvu Ivankove zemlje *Bedeč* posjede stekli plemići od roda Rad. U njihovoj potvrđnici iz 1250. kaže se da im zemlja *Horsowch* (*Hrušovac), na kojoj su kasnije podigli utvrdu Kamengrad, graniči s posjedom Ivanke Abrahamova negdje na potoku Crkveniku (Brzaji). Osim tih prostranih posjeda na zapadnom Papuku, Ivanka Abrahamov držao je i neke zemlje na njegovim južnim padinama. O njima nas potanko obavještava iznimno važna listina iz 1250. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 3: 357-8, br. 311, i 426, br. 370; sv. 4: 376-7, br. 333, i 434, br. 376. Usp. Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, sv. 3: 157-60; Čuk, “Požeško plemstvo” (1. dio), 87-88; Buturac, “Plemićke obitelji”, 15-16; Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 2: 813, s. v. Zsadány; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 456; 2: 256, 265; Andrić, “Prilog”, 83-93)

5. srpnja 1250. Kralj Bela IV potvrđuje Ivanki Abrahamovu, na njegovu molbu, posjedovanje “njegovih zemalja koje je kupio ili stekao na koji drugi pravedan način”. Riječ je o ukupno četiri zemlje u Požeškoj i dvije u Šomođskoj županiji. U požeškoj županiji, to su: “Velika, gdje je (Ivanka) o vlastitom trošku sagradio utvrdu, Čaglin, Bukovlje i Bedec” (*Welica scilicet, ubi castrum propriis sumptibus construxit, Cheglyn, Bucola et Bedech in Posoga*). Kralj je za ophodnju njihovih međa zadužio svog kapelana Jakoba, župnika u Segesdu, koji mu je po obavljenom poslu donio i listinu požeškog Kaptola s opisom međa, kao i pisma drugih požeških vlasti. Na temelju toga daje se u kraljevoj listini potanki opis svih Ivankinih zemalja.

Na prvom se mjestu opisuju međe “zemlje Velike” (*terra Welica*), što već samo po sebi pokazuje da je to glavni/središnji Ivankin posjed, a činjenica da si je on na njemu podigao utvrdu to definitivno potvrđuje. Ophod Velike počeo je na južnoj strani, “pokraj vode Velike i velike ceste pokraj crkve svete Marije” (*iuxta aquam Welica et magnam viam iuxta ecclesiam*

sancte Marie). Otud je međa vodila na zapad spomenutom cestom, a zatim je skrenula na sjever te je preko dvije druge ceste i kroz vinograde prelazila neko brdo i zatim se ponovno vraćala na potok Veliku. Dalje je vodila uzvodno Velikom do mjesta gdje u nju utječe potok *Zagrabuch*, a zatim se između ta dva potoka penjala do brda *Graduch* i dalje na “vrh brda koji/e se zove Sljeme” (*culmen montis, qui dicitur Scelemen*). Napominje se da je sve dotle zemlja Velika graničila sa zemljom Radovanci (*Rodoanch*). Na spomenutom Sljemenu je međa skretala na istok, tako da joj je (sjeverni) susjed bila zemlja Novak (*terra de Nuak*). Došavši do “zemlje crkve sv. Petra”, skretala je na jug i spuštala se najprije do nekih vinograda, a zatim je krivudala između različitih potoka također uglavnom prema jugu, stalno uz “zemlju sv. Petra” (tj. požeškog Kaptola). Jedan od potoka na tom, istočnom dijelu međe zvao se *Bystra*, što je svakako današnja Bistra sjeverno od Kaptola (koja u Kaptolu postaje Kaptolka). Zanimljiva pojedinost na tom dijelu međe su ceste (ili jedna cesta?) koje međa djelomice slijedi: “velika cesta koja ide u Veliku” (*magna via que vadit ad Welicam*) i “cesta koja vodi u utvrdu” (*via que vadit ad castrum*). Na toj, još uvijek istočnoj strani posjeda međa je otišla tako daleko na jug da se na koncu morala malo vratiti na sjever, slijedeći uzvodno neki potok Rohoncu (*Rochoncha*). Na kraju je međa vodila na zapad po “velikoj cesti” sve do početnoga međaša kod “crkve sv. Marije” i potoka Velike. Na južnoj strani, susjedi zemlje Velike bile su zemlje (požeškog) gradukmeta Gradihne i “roda od Velike” (*generatio de Welica*). Taj je potonji rod prema tome živio oko srednjeg toka Velike (Veličanke), a možda je od njega i Ivanka Abrahamov stekao svoju Veliku oko gornjeg toka istog potoka.

Iako taj opis “zemlje Velike” svakako zavređuje detaljnije topografsko proučavanje, iz njega je već sada njezin prostorni opseg u glavnim crtama jasan. Na sjever je ta zemlja sezala sve do najviših dijelova Papuka (vjerojatno potez Ivačka glava – Nevoljaš – Češljakovački vis). Prema zapadu je prelazila potok Veliku (Veličanku) samo u nižem dijelu, prema današnjem selu Radovanci. Kudikamo veći dio “zemlje Velike” nalazio se istočno od Veličanke, gdje su joj međe dopirale sve do potoka Bistre i neposredne okoline današnjeg Kaptola. Južna granica bila joj je otprilike na današnjoj cesti Kaptol-Biškupci, a uz tu granicu nalazila se i velička crkva Blažene Djevice Marije.

Zbog obilja podataka koje sadrži, ta je listina najvažniji i temeljni izvor za najraniju povijest Velike. Iz njega doznajemo ne samo točan opseg posjeda Velika uz istoimeni potok, nego i to da je već 1250. na njemu postojala crkva BDM, kao i utvrda koju je podigao Ivanka Abrahamov. Tako smo o počecima srednjovjekovne Velike obaviješteni mnogo egzaktnije nego za većinu drugih naselja, uključujući i najvažnija.

Na slično podroban način opisuju se zatim u listini i međe ostalih Ivan-kinih požeških posjeda: Čaglina, Bukovlja i Bedeca. Bukovlje se nalazilo istočno od potoka Crkvenika (Brzaje), na području brda koje se danas zove

Gredina; na tom se posjedu kasnije razvilo istoimeno trgovište, koje prema J. Buturcu odgovara današnjem seocetu Klisa, ranije zvanom Djedina Klisa, zapadno od Smoljanovaca. Posjed Bedec ili Bedeč (*Bedeč*), opisan ovdje s nekim novim pojedinostima u odnosu na listinu iz 1232, očito je u sebi podrazumijevao i ranije spominjane posjede *Terpyn* i *Zelkarouna*.

(Szentpétery, 1: 281-5, br. 927; usp. Engel, *Magyarország*, sv. 1: 456; Mező, 476)

1266. Ivanka Abrahamov imao je dva poznata sina, Benedikta i Aladara. Oni se prvi put spominju kao susjedi dvaju posjeda što ih je kraljica Marija, žena Bele IV i gospodarica Požege, darovala nekom Miki Mihovilovu od roda Hontpázmány. To su posjedi Crkvenik (*Cherkuenyng*) i Radovanci (*Rodouanch*). Posjed Crkvenik nalazio se zapadno od istoimenog potoka (današnje Brzaje), na jug se sterao sve do Orljave, a sa zemljama Ivankinih sinova međašio je na svojoj sjevernoj strani, tj. negdje u istočnim dijelovima Ravne gore. Posjed Radovanci odgovara području oko današnjeg istoimenog sela zapadno od Velike. Na sjever je dopirao sve do *Sljemena*, tj. do bila Papuka, a na zapadu (i jugu?) graničio je sa “zemljom sinova komesa Ivanke, to jest Benedikta i Aladara” (*iuxta terram filiorum Jouanca comitis, Benedicti uidelicet et Aladary*). Njihova zemlja i posjed Radovanci doticali su se između potoka Radovančice (*Radouancicha*, danas Radovanka) i “vode Velike” (*aqua Welika*), tj. današnje Veličanke, a zatim i na samoj Veličanki. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 5: 411-4, br. 884; Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 404, s. v. Czirkenik, i 424, s. v. Rad(o)vancz (a); Čuk, “Požeško plemstvo” (2. dio), 61)

O posjedu Ivankinih potomaka uz potok Veliku (Veličanku) nakon navedenih iz 1250. i 1266. nemamo desetljećima novih podataka. Znamo, međutim, da je od dvojice spomenute braće Benedikt bio istaknutiji i očito dugovječiji. On se 1280. još jednom spominje kao susjed posjeda Crkvenik. 1282. kupio je od sinova bana Rolanda (rod Ratold) posjede Glogovu ili Glogovicu i Petnju u južnom podnožju Dilj-gore, koje su mu oni bili ranije založili. Iste 1282. Ivanki je kraljica Elizabeta Kumanka ustupila posjed Vrbovu u Posavini kao naknadu za 200 maraka koje joj je on ranije dao da bi mogla osloboditi svog sina, kralja Ladislava IV, zatočenog kod izdajničkih velikaša. Kako je posjed Vrbova vrijedio više od toga, Ivanka je u zamjenu za nj kraljici dao još i svoj posjed Podgorje (*Podgorya*), koji je sam nešto ranije kupio. Sam kralj Ladislav IV potvrdio je Benediktu 1283. tu listinu svoje majke. Spomenuti posjed Podgorja ili Podgorje odgovara današnjem istoimenom selu na obroncima istočnog Papuka, nedaleko od Vetova. Što se tiče posjeda Vrbove, to je svakako današnja Vrbova u Posavini kod Nove Kapele, a ne manje poznata srednjovjekovna Vrbova uz istoimeni pritok Londže, kojoj odgovara današnje selo Sesvete (v. niže pod god. 1356, 1374. i 1382). Zadnji put se Benedikt Ivankin spominje u listini pečušskog kaptola iz 1296, kao požeški plemić i jedan od posrednika u nagodbi o diobi Kletovih

unuka, odnosno budućih Korodških i Seglačkih. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 6: 372-3, br. 315; 418-22, br. 355-7; 442-3, br. 374; 7: 237, br. 212. Usp. Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 391 i 395-6, s.v. Orbova; Karácsonyi, *A magyar nemzetségek*, sv. 3: 158-9; Ćuk, "Požeško plemstvo" (1. dio), 88; Buturac, "Plemićke obitelji", 16; Buturac, *Pisani spomenici*, 39; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 391, s. v. Petnye)

Prva polovica 14. st. Iako je Velika već oko sredine 13. st. bila glavni posjed njihovog roda, a i iz računa papinske desetine vidljivo je da je Velika važno župno mjesto (v. treći dio ovog rada, pod Velika), tek se u doba Ivankinih praunika počinje za tu lozu roda Zsadány/Ždan ustaljivati pridjev Velički. O Benediktovom sinu Tomi, koji je živio na početku 14. st., ne znamo ništa osim toga da je imao sinove Bekea, Ladislava, Nikolu i možda Šimuna.

Beke (to je vjerojatno jedna od mađarskih inačica imena Benedikt) se spominje u vrelima u nekoliko navrata između 1326. i 1336. On je zajedno s plemićkim županom Ivanom 23. ožujka 1335. u Požegi izdao sudski nalog u kojem nosi naslov pomoćnog suca ili zamjenika tadašnjeg požeškoga župana Dujma Frankopana (*nos comes Beke viceiudex Duymi comitis de Posaga*). 10. veljače 1336. taj je Beke, kao nagradu za pomoć u sudbenim poslovima, darovao neke zemlje u Šomođskoj i Vespremskoj županiji Pavlu Ivankinom od Ugala, tadašnjem protonotaru kraljevskog suca (i kasnijem slavonskom i hrvatskom banu). Beke je u toj darovnici opširno rodoslovno opisan, kao "plemeniti muž magister Beke, sin Tome sina Benedikta sina Ivanke od roda Ždan od Velike" (*nobilis vir magister Beke filius Thome filii Benedicti filii Iwanka de genere Sudan de Velyke*).

Ladislav Tomin Velički poznat je, pak, u razdoblju 1344-7. kao zamjenik palatina Nikole od Zsámboke i njegov familijar. Za Nikolu i Šimuna znamo jedino iz vrela koja se tiču njihovih sinova. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 10: 204-5, br. 146; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 3, 164; Nagy, AO, 3: 246, br. 168; 4: 639, br. 375)

15. ožujka 1349. U velikoj budimskoj listini spominje se zemlja koja pripada sinovima Nikole i Bekea Veličkih (*terra filiorum Nicolai et filiorum Beke, filiorum Thome de Welike*). Ta je zemlja graničila sa zemljom rudinske opatije zvanom Zelna, koja je ležala između Ravne gore i gornjeg toka Pakre (starog Pakraca ili Pekreca). Vjerojatno je u pitanju zemlja Szélborona koju je kupio još prapradjed tadašnjih Veličkih, Ivanka Abrahamov. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 11: 516, br. 388. Usp. Andrić, "Prilog", 92-93)

1355. Nikola, sin Bekea Veličkog (*de Velike*), pokušao je ubiti Nikolu Töttösevog Batmonoštorskog kada je ovaj zbog nekog razloga došao pred požeški županijski sud, te mu je pritom ranio tri familijara. Kralj Ludovik I naložio je 18. rujna Bosanskom (đakovačkom) kaptolu da oko toga provede istragu, a ovaj je 9. studenoga odgovorio da je tužba istinita. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 12: 306, br. 229, i 311, br. 234)

21. lipnja 1356. Pred požeškim Kaptolom Stjepan Dubovački odrekao se svojih posjeda Gornje i Donje Vrbove u korist roda Veličkih (*de Velyke*), okončavajući tako dugotrajan spor koji su oko toga vodili oni i njihovi preci. Sporazum je u Višegradu 26. rujna potvrdio kraljevski sudac. Kao glavni predstavnik Veličkih sada se javlja Ladislav Bekeov, a uz njega i njegova braća Nikola i Toma te bratići Ladislav Nikolin i Ivan Šimunov. Sporni posjed je ona Vrbova u Posavini koju je 1282. na ponešto neobičan način stekao pradjed tih Veličkih Benedikt. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 12: 366-70, br. 276; usp. Andrić, *Potonuli svijet*, 97-98)

1357. Ladislav Nikolin Velički spominje se kao podžupan zapadne županije Zala i familijar tamošnjeg župana Stjepana, sina bana Mikca. Taj Stjepan je istih godina, 1351-8, bio i požeški i virovitički župan. (Engel, *Magyarország*, sv. 1: 235; 2: 162, 256)

1366. Nikola Bekeov Velički spominje se kao posjednik dijela zemlje *Fenewal*, što je iskrivljeni zapis mađ. imena Fenyőalja (hrv. *Podborje). Fenyőalja je zapravo bila veći predio s nekoliko malih sela (v. pod god. 1435). Položaj joj je neistražen. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 408 i 434)

9. siječnja 1370. Požeški Kaptol izdaje Ivanu Šimunovom Veličkom (*de Velyke*) ovjereni prijepis povelje o stjecanju posjeda Vrbove koju je njegovom pradjedu Benediktu 1282. izdala kraljica Elizabeta, a 1283. potvrdio kralj Ladislav IV. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 14: 228, br. 164)

17. svibnja 1371. Požeški Kaptol izdaje Nikoli Bekeovom Veličkom prijepis povelje kraljevskog suca iz 1356. vezane za posjed Vrbovu. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 14: 341-2, br. 255)

1372. Nikola Bekeov Velički spominje se kao požunski podžupan i familijar Ladislava Pjasta, tadašnjeg palatina i, između ostalog, župana Požunske županije. (Engel, *Magyarország*, sv. 1: 167)

12. kolovoza 1374. Pred požeškim Kaptolom rođaci Velički – Ivan Šimunov, Nikola i Ladislav Bekeovi, Pavao Nikolin i Valentin Ladislavov – sklapaju pogodbu s plemićima od Vrbove o razmjeni nekih posjeda. Velički daju Vrbovskima sela Orahovac i Topolovac iz sklopa “svojeg vlastelinstva zvanog također Vrbova koje se nalazi pokraj Save”, a zauzvrat dobivaju određene posjedovne udjele u vlastelinstvu Vrbova, Diminci i Tvrđić, sve u posavskom dijelu Požeške županije. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 15: 48-52, br. 34; regest u Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 7: 376-7, br. 1629. Usp. Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 395-6, 405, 424, 428, 429; Buturac, “Plemićke obitelji”, 14)

23. kolovoza 1382. Kraljevski sudac okončava u Višegradu dugi spor između Veličkih i Gorjanskih oko posjeda Gornje i Donje Vrbove i tamošnje utvrde, dosuđujući ih palatinu Nikoli Gorjanskom. Spor se vodio još od smrti Stjepana Dubovačkog 1356. Među listinama koje su Velički sada predočili kao potkrepu svojih prava navodi se i inače nepoznata darovnica kraljice

Elizabete iz 1275. No, kraljevski sudac je ocijenio da uvođenje pretka Veličkih u novostečeni posjed nije bilo provedeno regularno. Na strani Veličkih u vrijeme presude nalazili su se Nikola Bekeov, Ivan Šimunov, Žigmund Ladislavov i Valentin Ladislavov. (Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 16: 306-15, br. 251; usp. Andrić, *Potonuli svijet*, 97-98)

8. prosinca 1392. Potvrđujući plemićima Partašovačkim od roda Rad njihove posjede koje su stekli još polovicom 13. st. (v. pod Kamengrad), kralj Žigmund Luksemburgovac napominje da je jedan od tih posjeda, *Pazada*, sada u rukama plemića Veličkih (*nobilium de Welike*). *Pazada* ili Posada, u kasnijim turskim popisima pustoselina Posadje, nalazila se na području Vetova. Nije poznato kada su je i kako Velički stekli od ranijih vlasnika. (Buturac, *Pisani spomenici*, 233-4, br. 174 = Smičiklas, *Codex diplomaticus*, sv. 17: 483-5, br. 347. Usp. Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 240, s. v. Paszada)

7. siječnja 1396. Ladislav Tomin Velički sudjeluje kao svjedok kod ugovora u kojem je požeški kaštelan Petar založio neka selišta na posjedu Orljavici svom ocu Pituzu. (Buturac, *Pisani spomenici*, 235, br. 180)

1403. Toma Valentinov Velički dobiva od kralja Žigmunda posjedovne udjele u Podvršju (Podvrško pod Psunjem) i obližnjem Završju, Kapronci/Koprivnici, Zelni i Jakabvölgyeu, koji su oduzeti plemićima Stjepanu Požeškom i Jurju Podvrškom zbog nevjere prema vladaru. Darovnica ipak nije imala trajniji učinak jer su "izdajnici" vjerojatno uskoro bili pomilovani. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 434)

15. lipnja 1404. Kralj Žigmund poništava osudu na gubitak glave i posjeda koju je ranije bio izrekao Nikoli Ladislavovom Veličkom (*de Welyke*) "zbog prijestupa što ih je njegov otac u sada već minulim vremenima neumjesno počinio protiv Našega Veličanstva". Vraća mu sve oduzete posjede i o tome izvješćuje sve nadležne sudske institucije u kraljevstvu, a osobito požeškog župana (Nikolu Treutela). S obzirom na kasnije podatke o njemu, sam Nikola Velički morao je tada biti još u dječjačkoj ili ranoj mladenačkoj dobi. "Prijestupi" njegovog oca Ladislava o kojima je tu riječ svakako znače sudioništvo u dugotrajnoj pobuni protiv Žigmundove vlasti, koja je započela "bunom braće Horvata", a nastavila se dinastičkim raskolom između Ladislava Napuljskog i Žigmunda. (Šišić 1938, 244-5, br. 85; usp. Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 2/1: 386, br. 3259)

Oko 1410. U listini bosanskog (đakovačkog) kaptola spominje se Ana, kći Nikole Veličkog (*de Welike*), kao žena palatina Nikole Gorjanskog (mlađeg). Ovaj joj je dao svoj posjed Drenovac (Brodski) kao naknadu za različite dragocjenosti vrijedne 6000 florena koje je od nje primio za podmirenje raznih svojih troškova. Ta neobjavljena listina iz Hrvatskog državnog arhiva (NRA fasc. 1553, br. 51; isti dokument registriran je u Mađarskom državnom arhivu u Budimpešti kao DL. 34025), poznata zasad samo u Buturčevu registru i s njegovom datacijom, zanimljiva je iz više razloga.

Imutak kojim je raspolagala Ana Velička vjerojatno dosta govori o bogatstvu njezinog roda. Njezin brak s Nikolom Gorjanskim dosad je u literaturi nepoznat; držalo se da mu je prva žena bila kći srpskog kneza Lazara, a druga, od 1408. do njegove smrti 1433, Ana Celjska. Zato su oko toga potrebna dalja istraživanja. (Buturac, *Pisani spomenici*, 247, br. 205; usp. Wertner, "A Garaiak", 923-4)

1409-12. Nikola "sin Benediktov" Velički spominje se kao "dvorski vitež" (*aule regie miles*). On je zajedno s prepoštom požeškog Kaptola i požeškim županom 24. lipnja 1409. predsjedao skupštini Požeške županije, kada se rješavao posjedovni spor među potomcima Dimitrija Brestovačkog. Upravo bi taj Nikola mogao biti otac Ane, supruge Nikole Gorjanskog. Izraz "sin Benediktov" (*filius Benedicti*) tu zapravo nije točna oznaka srodstva, nego latinski prijevod Nikolinog "prezimana" *Bekefy*. Njegov otac bio je ustvari Nikola Bekeov. Pojavak "prezimana" *Bekefy* označava početak diobe unutar razgranatog roda Veličkih: pod njime su okupljeni potomci Bekea Tominog, a svi ostali Velički potječu vjerojatno od Bekeovog brata Nikole. (Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 3: 419-20, br. 1680; Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 434; Buturac, "Plemićke obitelji", 16; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 498; sv. 2: 256)

1411. Neki Matej Filipov od Hrnječevca (*de Hernyechewch*) optužio je, zajedno s "bivšim zadarskim nadbiskupom" Ivanom, udovicu Ladislava Veličkog da im je silom otela dio posjeda Hrnječevca. Kralj Žigmund je 27. svibnja naložio požeškom županu i njegovim pomoćnicima da o tome provedu istragu, a 4. srpnja požeški Kaptol odgovara da je u istrazi utvrđeno kako je, naprotiv, sporni dio posjeda pripadao Nikoli Bekeovom Veličkom, a poslije njegove smrti naslijedila ga je spomenuta udovica njegovog brata Ladislava i njihov sin Nikola. Posjed Hrnječevac o kojem je tu riječ zasigurno odgovara "selu Hrnicevac/Hrnčevac u blizini sela Benkova Draga", koje se spominje u turskom popisu iz 1579. kao dio nahije Orljavska. Nalazio se dakle u okolici Orljavca na zapadu Požeške kotline pa se ne može poistovjetiti s današnjim selom Hrnjevcem između Vetova i Kutjeva. Zasebna je zagonetka tih listina "zadarski nadbiskup Ivan", možda rođak spomenutog Mateja. Poznato je da je u čitavoj prvoj polovici 15. st. crkvena situacija u Zadru bila nesređena, bez regularnih nositelja nadbiskupskog naslova. (Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 3: 170-1, br. 494; 208, br. 651. Usp. *Popis sandžaka Požega*, 101 = Močanin, *Požega*, 500)

1419-25. U tom je razdoblju službu požeškog župana vršio Nikola Bekefy Velički (tj. Nikola, sin Nikole Bekeovog). 1421. spominju se i njegovi podžupani Andrija Cernički i Ivan Štitnički (od Štitnjaka). Potkraj 1419. župan Nikola je po kraljevu nalogu vodio istragu oko krvavog obračuna na podvrškom vlastelinstvu između familijarâ velikaške obitelji Tamásy i onih plemića Dominika Podvrškog i njegovih saveznika. Na saslušanju mnogobrojnih svjedoka 7. prosinca 1419. u Požegi pojavila su se i još trojica

Veličkih: Juraj Stjepanov, Nikola Ladislavov i Ivanka. (Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár*, sv. 7: 263-4, br. 1053; 277-80, br. 1140; Buturac, *Pisani spomenici*, 261-7, br. 235-7. Usp. Mályusz, *Zsigmond király*, 57; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 165; Andrić, "Benediktinski", 44-45)

1434. Ivanka Benediktov i Ivan Bekeov Velički s jedne strane, a Juraj Stjepanov Velički s druge uglavljaju, poslije dužeg parničenja, sporazum u vezi s utvrdom Petnjom i pripadajućim posjedima, kao i onima u Glogovici i Brčinu, sve na južnim padinama Dilj-gore. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 400, 409, 421, 434)

1435. Ista trojica Veličkih kao prethodne godine dogovaraju se o diobi cjelokupnog obiteljskog imanja. Listina o toj diobi najvažnija je, poslije one iz 1250, za povijest srednjovjekovne Velike. Još je uvijek, nažalost, neobjavljena i potanko neproučena. Poznajemo je samo iz Csánkijevih izvoda, načinjenih dok se nalazila u arhivu grofova Esterházy u Eisenstadtu (hrv. Željezno, mađ. Kismarton), pod signaturom 43.B.21; danas se čuva u Predmohačkoj zbirci Mađarskog državnog arhiva (DL. 88516).

U diobi se radilo o više posjedovnih cjelina. Na prvom mjestu se navode utvrda i trgovište Velika. U opisu utvrde (*castrum Welyke*) kaže se da je u njoj "jedna široka (ili niska?) i duga palača, ukrašena zgradama (?), jedna kula (toranj) bez krovišta, a u sredini iste utvrde su neke napuštene kuće ili sobe i jedna nakapnica (cisterna) ili bunar". Iz opisa se razabire zapušteno stanje utvrde. U trgovištu pod utvrdom i na istoimenom potoku spominju se plemićka kurija i kuće, jedan klaustar ili samostan i crkva Blažene Djevice. Osim same Velike, dioba je obuhvatila još osam zemljoposjednih cjelina (kao što je vidljivo iz Csánkijeve prezentacije sadržaja listine), očito nejednakih veličinom. Većinu sela što se navode u njihovu sastavu zasad je nemoguće identificirati i ubicirati, pa je prostorni opseg tih cjelina nejasan. Čini se da su bile okupljene oko tri trgovišta (*oppida*) kao svojevrstnih središta: Velike, Čaglina i Bakolye ili Bukovlja (danas Klisa kod Smoljanovaca). Ostaje ipak nepoznato koja su mjesta pripadala kojoj skupini, tako da nije moguće utvrditi ni sastavnice veličkog vlastelinstva u užem smislu.

Najrazložnije je očekivati da su bliže pripadnosti veličke tvrđave navedene u skupini koja slijedi odmah poslije same Velike (a poslije koje dolazi spomenuto Bukovlje i njegova okolica). No, i oko te skupine ostaju neke dvojbe. Ona uključuje 13 sela i 2 pustoseline. To su: *Nawolyas*, s 12 marturinskih sesija (selišta/kućišta), od čega 8 pustih; *Zabadfalw* "na rubu trgovišta Velike", s 5 sesija; pustoselina *Wolyanth*, sa 6 sesija bez zgrada; *Kysrohoncza*, s 2,5 sesije, i *Naghrohoncha*, s 26,5 sesija; *Scherbach*, s 4 sesije; *Bankouch*, s 5 sesija; pustoselina *Lenkesench*; *Maurchinch*, s 5 sesija; *Pozada*, s 23 sesije; *Pribwe*, s 20 sesija; *Dragonch*, s 3 sesije; *Ozdakouch*, s 11 sesija; *Bokwkyawelgye*, s 11 sesija; i *Bychynch*, s 3 sesije. Samo je manji dio tih nekadašnjih sela moguće zasad identificirati. Pokraj same Velike očito se nalazilo selo *Szabadfalu* (u kasnijim vrelima zvano i hrvatskim inačicama

Slobočina i *Slobođane*). *Navoljašu* je svakako ostao trag u brdu Nevoljaš sjeverno od Velike (oko 5 km zračne udaljenosti). S druge strane, *Oz dakouch* su najvjerojatnije današnji Ozdakovci (oko 8 km zap. od Velike), a *Bankouch* današnji Bankovci (isto toliko juž. od Velike), što otvara pitanje je li tu posjedni cjelovit zemljišni sklop veličkog vlastelinstva ili pak razasuti i nepovezani posjedi Veličkih, odnosno pripadnosti njihove utvrde. U takvom kontekstu nema razloga ni da se *Pozada* ili Posada, navedena u toj skupini, razlučuje od Posade/Posadja kod Vetova, za koju je 1392. rečeno da je drže Velički.

U podgorju Papuka ili Krndije očito se nalazila i skupina “posjedâ Pod Borovima, pučki Fenyőalja” (*possessiones Sub <Al>pinis wlgo Fenuallya*), koja se navodi poslije one oko Bukovlja/Klise. Ta se mala “pokrajina” sastojala od 10 zaselaka, a djelomice je bila u posjedu Veličkih već 1366. Csánki pretpostavlja da se nalazila zapadno ili sjeverozapadno od Velike, oko Brzaje, ali bez temeljitijih istraživanja može se pomišljati i na novovjekovno selo Venje kod Kutjeva; ime Venje moglo bi potjecati od srednjovjekovnog Fenyő, kako se kraće nazivala Fenyőalja.

Na kraju opisa diobe nalazi se zanimljiva napomena da posjedi uključuju i visoke šumovite planine ili “Alpe” (*Alpes*), koje su zbog visokog snijega nepristupačne pa ih Velički nisu mogli premjeriti; stoga taj dio ostavljaju u zajedničkom vlasništvu. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 394, 398, 399, 401, 406, 408, 416, 417, 418, 420, 423, 424, 425, 427, 431, 434-5; Buturac, *Pisani spomenici*, 40-42, 276)

14. travnja 1438. Juraj Stjepanov Velički piše iz Velike svojoj “braći” Ladislavu Pálóciju i Nikoli Kisvárdaiju, moleći ih da ishode “od gospodina našeg cara” (tj. Alberta Habsburškog, tadašnjeg kralja Ugarske i sveterimskog cara) oslobođenje od poreznih davanja za njegovog familijara Tomu Krojača, sina Đurka iz Fenyőa, koji je “građanin kraljevskoga grada Požegavara”. Juraj podsjeća da je tu molbu već natuknuo spomenutom Nikoli kada je ovaj boravio “ovdje u Velikoj u našem domu”. Zanimljiva je i mjesna datacija tog pisma: “Pisano u Požegi, u rečenoj Velikoj” (*Scripta in Posega, in dicta Velyke*). To je lijepa ilustracija činjenice da se, kako je opetovano upozoravao Buturac, u srednjem vijeku pod imenom Požega razumijevala šira okolica grada Požegavara.

Tko su zapravo ta “braća” kojima je Juraj Velički uputio to, po tipu sadržaja, rijetko pismo? Ladislav Emerikov od Pálóca (iz sjeverne županije Ung) bio je, vjerojatno već i u vrijeme slanja pisma, glavni kraljevski konjušnik (1438-9), a vrhunac karijere dosegao je kasnije kao vrhovni sudac (1446-70). Nikola Nikolin od Kisvárdé bio je župan županije Szabolcs (1435-40), a kasnije i glavni rizničar (1453-6). Upravo nam je za njega iz nešto mlađih vrela poznato da je bio oženjen sestrom Jurja Veličkog Barbarom. Točan smisao izraza “brat” s kojim mu se Juraj obraća prema tome je *zet* ili *svak* (sestrin muž). Po svemu sudeći, u istoj je vrsti svojte prema Jurju Veličkom bio i Ladislav Pálóci, iako zasad nemamo izravnih podataka o tome

da je i on bio oženjen nekom od sestara Jurja Veličkog. (Nagy et alii, *Codex Zichy*, sv. 8: 615, br. 426; Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 435; Engel, *Magyarország*, sv. 2: 185, 254)

1445. Nikola Ladislavov, Ivan Nikolin, Ivanka i David Velički (*de Welike/Welyke*) spominju se kao susjedi i svjedoci u parnici oko utvrde i trgovišta Orljavac koja se već drugu godinu vodila između Ladislava Čeha Levanjskog i Forisa od Peterda (= jedno od više istoimenih mjesta u Baranjskoj županiji, možda današnje Baranjsko Petrovo Selo). Foris je, naime, bio kaštelan u Orljavcu te ga je uzeo pod zalog od njegovog vlasnika Ladislava. Otud su nastale komplikacije oko otkupa zaloga. (Buturac, *Pisani spomenici*, 286-292, br. 286-7; usp. Engel, *Magyarország*, sv. 1: 382, s. v. Orjava)

1449-51. Spominjani Nikola Ladislavov Velički bio je familijar mačvanskog bana Ivana Korodškog i kao takav 1449-50. njegov podžupan u Baranjskoj, a 1450-1. u Požeškoj županiji. Nikola je tada bio najistaknutiji član svog roda. Pripadao je lozi potomaka Tominog sina Nikole, a ne onoj njegovog barata Bekea, koja se u 15. st. nazivala Bekefy. O njegovu ugledu svjedoči činjenica da mu je kći Katarina bila udana za jednog člana bosanske kraljevske dinastije Kotromanića, Radivoja Ostojinog (Ostojića). Radivoj je, štoviše, i sam bio konkurentski kralj Bosne u vrijeme vladanja Stjepana Tvrtka II (1421-43), a neko vrijeme je konkurirao i svom bratu Stjepanu Tomašu (1443-61). S Katarinom Veličkom imao je tri sina, Tvrtka, Matiju i Đurđa. Turci su ga pogubili 1463. zajedno s njegovim nećakom, posljednjim bosanskim kraljem Stjepanom Tomaševićem. No, upravo je Radivojevog sina Matiju osvajač Bosne Mehmed II postavio 1465. za svog vazalnog bosanskog kralja. Zadnji se put Matija spominje 1471. U to je vrijeme još bila živa njegova mati, preudana za slavonskog plemića Ivana Svetačkog (v. niže pod god. 1470).

Rodbinsku vezu Veličkih s posljednjim Kotromanićima nije se dosad podrobnije istraživalo. Sačuvan je nasljedni ugovor od 2. lipnja 1449. između "Radivoja Vrandučkog, brata bosanskog kralja Tome" i Nikole Veličkog i njegove žene Margarete, sklopljen prigodom ili poslije udaje Nikoline kćeri Katarine za Radivoja. Prema tom ugovoru Nikola je odredio da poslije smrti njega i njegove žene trećina utvrda Velika i Petnja, kao i svih ostalih njihovih imanja, naslijede Radivoj i Katarina, odnosno njihovo potomstvo. Zauzvrat je Radivoj polovicu svoje utvrde Sokol (kod Doboja) i svih ostalih imanja dao Nikoli i njegovu "daljnjem potomstvu". Zanimljiva pojedinost iz povijesti te rodbinske veze jest i podatak da su 17. rujna 1449. Radivoj Kotromanić i Nikola Velički zajedno uzeli pod zalog utvrdu Ljevač na Vrbasu od njezinih vlasnika, trojice članova roda Nelepec od Dobre Kuće. (Nagy et alii, *Hazai okmánytár*, sv. 7: 449-451, br. 406; Thallóczy, "Bosnyák", 1-12; Thallóczy i Horváth, *Alsó-Szlavóniai*, 174-80, br. 119-120; Ćirković, *Istorija*, 266, 318, 323, 335-6, 383-4, 387; *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5:

352-3, s. v. Kotromanići; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 105, 165, 362. Usp. Ćirković, "Vlastela"; Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 48-49)

1454-5. Nikola Ladislavov Velički i Ivan Beke / "sin Bekeov" Velički spominju se najprije među susjedima vlastelinstva Orljavac, u čije je posjedovanje 26. srpnja 1454. uveden mačvanski ban Ivan Korodski, a zatim i u listini bosanskog kaptola od 5. ožujka 1455. izdanom u vezi s ponudom Korodškoga da njegove utvrde i trgovišta Orljavac i Nevnu (Levanjska Varoš) te još neke posjede otkupe susjedni posjednici. Palatinov i kaptolski povjerenik posjetili su dvojicu Veličkih na njihovu posjedu Bukovlju (Klisi), u susjedstvu Orljavca, i utvrdili da oni nisu zainteresirani za ponudu. (Buturac, *Pisani spomenici*, 305-8, br. 309-10)

1470. Više dokumenata, od kojih je samo jedan objavljen, otkriva složenu posjedničku situaciju u Velikoj i na drugim imanjima Veličkih. 10. kolovoza pred bosanskim kaptolom u Đakovu Juraj i Nikola Bekefy Velički sklopili su s četvoricom Grabarskih (Nikola, Ivan, Martin i Franjo) ugovor o uzajamnom nasljeđivanju posjeda za slučaj da jedna strana izumre bez krvnih nasljednika. Velički su u ugovor unijeli svoje posjedovne udjele u Velikoj, Bukovlju, Fenyőu, Čaglinu, Petnji, Glogovici, Vrhovini (zapadno od Velike?), Zahumlju, Posadju i Keszőu, sve u Požeškoj županiji, a Grabarski svoje u Požeškoj (mahom na području Dilj-gore) i Vukovskoj županiji. U drugom izvoru spominju se kao suvlasnici Velike i Petnje ostali Velički – Nikola Nikolin, Ladislav Ivankin i Nikola Ladislavov. Nadalje, određena vlasnička prava na imanjima Veličkih imali su tada i sinovi Barbare Veličke, udovice Nikole Kisvárdaya (umro 1461). Napokon, i Katarina Velička, udovica bosanskog protukralja Radivoja koja se u međuvremenu preudala za Ivana Svetačkog iz Križevačke županije, također je tu još držala neka prava. V. Klaić, koji je dosta iscrpno istražio povijest roda Svetačkih, zna samo da je dotični Ivan "imao za ženu neku Katarinu od nepoznate nam porodice", dok je prema Csánkiju ona kći Nikole Veličkog i bivša žena Radivoja Kotromanića. Povjesničari Bosanske kraljevine, pak, drže da je Radivojeva žena bila Margareta Velička. Te je neusklađenosti još potrebno raščistiti. (Mesić, "Gradja", 118-9, br. 10 = Buturac, *Pisani spomenici*, 321-2, br. 340; Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 435; Klaić, "Plemići Svetački", 29)

9. prosinca 1473. Požeški kaptol odgovara na dopis palatina Mihaela Országa od Guta (od 10. listopada iste godine) u vezi s optužbama koje su članovi plemićkih obitelji Dessewffy Cernički, Crkvenički, Škrabutnički i Rešetarovački iznijeli protiv više posjednika u Požeškoj županiji. Na drugom mjestu u tim tužbama navode se dvojica Veličkih, Nikola Nikolin Bekefy i Juraj Ivanov Bekefy, te se spominje i njihova utvrda zvana Velikevára (*Welykewara*). To je jedini poznati slučaj kada je ime veličke utvrde zapisano u obliku mađarske složenice s riječju *vár* 'grad (utvrda)'. (Mađarski državni arhiv u Budimpešti, DL. 74714)

1488. Kao posjedi Jurja zvanog “*Bekefy* ili *Chegleny* (= Čaglinski)” nabrajaju se sva odranije poznata imanja Veličkih, sada raspoređena u nešto drukčije skupine nego što je to bilo 1435. U prvoj skupini navodi se utvrda Velika, posjedi Gornja i Donja Velika (*Felsew Welyke, Also Welyke*), “obje Orehovice” (*utraque Orehowycza*), *Szkerbczi* (Csánkijeva grafija), *Zloboghyane, Oresan* i *Pribynya*. Od tih su posjeda, osim Velike, samo tri navedena u prvoj skupini i 1435. Za njih se tako može s najviše vjerojatnoće očekivati da su se nalazili u neposrednoj okolici Velike. “Dvije Orehovice” očito odgovaraju Kisrohonci i Nagyrohonci iz 1435; možda je to kasnije “selo Orahovac s mezrama Petrinovci i Orahovci” u Požeškoj nahiji prema popisu iz 1579. Ta su sela vjerojatno u vezi s potokom *Rochoncha* koji se 1250. spominje u jugoistočnom dijelu međa “zemlje Velike”, što znači da ih treba tražiti negdje u zapadnoj okolici Kaptola. “*Szkerbczi*” ili *Scherbach* (1435) je kasniji Škrbac iz turskog popisa. Vjerojatan trag mu je potok Skrbica i okolni predio Skrbice između Velike i Češljakovaca. Slobodane ili Slobočina (1470) ili Szabadfalu (1435) odgovara nekom od više lokaliteta sličnih imena u turskim popisima. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 394, 398, 419, 23, 424, 425; *Popis sandžaka Požega*, 48 i 53)

20. listopada 1489. Ivanovački samostan iz Stolnog Biograda izvješćuje da je prema kraljevom nalogu obavio statuciju ili uvođenje Ivana i Franje Berislavića i njihovog rođaka Ivana Martinovog Grabarskog u posjede Jurja Bekefyja, navedene u nasljednom ugovoru između Grabarskih i Veličkih iz 1470. U listini o uvođenju napominje se da je protiv njega u prvi mah prosvjedovao predijalac Jurja Bekefyja Dimitrije zvani *Sokorath*, koji živi u Velikoj, ali da je potom sam Juraj opozvao svaki prosvjed. (Buturac, *Pisani spomenici*, 335-40, br. 373-5)

Poslije tog dokumenta, slijede tri desetljeća iz kojih zasad nemamo nikakvih vrela o Velikoj i Veličkima. Tako se u skoku prebacujemo u bitno drukčije prilike u vrijeme propasti Ugarsko-hrvatskog kraljevstva.

1517-24. Iz više kraljevskih i drugih listina razabire se da su donedavno vlasnici Velike bili Berislavići Grabarski. O plemićima Veličkima ili Bekefyjima nema u njima ni spomena. Tako se mora zaključiti da se nasljedni ugovor između Veličkih i Grabarskih u međuvremenu realizirao u korist Grabarskih. No, zbog nepoznatih razloga zakonitim vlasnikom u Velikoj i Bukovlju smatrao se samo Franjo (Ivanov) Berislavić, a ne i njegov rođak Ivan Martinov. Franjo Berislavić je vršio službu jajačkog bana u više navrata između 1494. i 1503, a umro je 1517. Nadživjela ga je njegova žena Margareta rođena Székely, ali ne i njegovi sinovi. S druge strane, Ivan Berislavić je 1504. oženio udovicu zadnjeg srpskog despota Jovana Brankovića, Jelenu rođ. Jakšić, te je sam stekao despotski naslov. Kada je 1514. umro, isti naslov je naslijedio njegov sin Stjepan. Iz nekoliko spomenutih listina može se rekonstruirati sljedeći razvoj događaja.

Odmah po smrti Franje Berislavića 1517. kralj Ludovik II je naložio vespremskom biskupu i hrvatskom banu Petru Berislaviću (od roda trogirskih Berislavića, vjerojatno krvno nepovezanih s Berislavićima Grabarskim) da zauzme njegove posjede kao zakonito vlasništvo kralja (*devoluta ad coronam*). Ubrzo potom kralj je pristao razmotriti molbu Franjine udovice Margarete da joj ostavi muževe posjede ako ona predoči valjane pisane dokaze svojih prava na njih. Margareta se uskoro preudala za kraljevskog peharnika Ivana Bánffyja Donjolendavskog pa su oni zajedno nastavili pravnu borbu za nasljedstvo Franje Berislavića. Za to su vrijeme dotični posjedi faktički bili u rukama biskupa i bana Petra Berislavića sve do njegove pogibije, u turskoj zasjedi u Lici, u svibnju 1520. Među te su posjede spadala i dva nekadašnja važna imanja Veličkih, sama Velika i Bukovlje (Klisa). Poslije Petrove smrti, pak, posjede su zadržali njegovi “familijari i oficijali”, odnosno kaštelani. Na koga se pod tim neodređenim izrazom iz kasnijeg tijeka parnice mislilo, otkrivaju nam opomene koje je dotičnima razaslao kralj Ludovik II u lipnju 1520. Dva slična pisma, datirana 6. i 14. lipnja u Budimu, kralj je uputio i Jeleni i Stjepanu, udovici odnosno sinu pokojnog despota Ivana Berislavića, optužujući ih da su neke od prijepornih posjeda preoteli Petrovim familijarima. Poimence spominje kaštele Komoricu i Veliku (*castella Komorycza et Welike*) i njihove pripadnosti. Naređuje im da ih smjesta prepuste Ivanu Bánffyju, ili da u suprotnom očekuju njegov gnjev. Ako pak misle da na ta imanja imaju neka prava, moraju ih od Bánffyja zahtijevati “u skladu s pravnim običajima Kraljevine Slavonije”. Izgleda da se poslije toga dvoje Berislavića doista povuklo iz Velike i Komorice (između Pleternice i Nove Kapele). U nedostatku drugih izvora, ostaje ipak nejasno zašto je obitelj Ivana Berislavića u tom prijeporu ostala lišena svih prava u pogledu onih imanja što očito potječu iz nekadašnjeg nasljednog ugovora s Veličkima.

Imanja Franje Berislavića poslije toga su ipak, kako se čini, samo nekoliko godina ostala u rukama Ivana Bánffyja i njegove žene Margarete. Dugu i zamršenu parnicu oko njih okončao je, naime, palatin Stjepan Bátory 10. studenoga 1524. presudivši da Bánffyju i Margareti pripadaju određene novčane naknade i nekadašnji miraz, ali da Berislavićeve nekretnine, uključujući Veliku, pripadaju kralju. Poznato je da su ti posjedi nedugo potom od kralja ponovno prešli u plemićke ruke, većim dijelom banu Petru Kegleviću, ali o sudbini same Velike više nema izričitih vijesti. (Mesić, “Gradja”, 179, br. 129; 181-2, br. 132; 186-9, br. 142; 222-9, br. 219; Mesić, *Pleme Berislavića*, 61-73; *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1: 480-2, s. v. Berislavić/i; HBL, 1: 687-90, s. v. Berislavić/i; Kubinyi, “Bárók”, 203)

1535. U dvije listine spominje se Stjepan Velički ili Velikey “od Radovanaca” (*de Welyke; Welykey de Radowancz*). Iz njih se može iščitati štošta zanimljivo za povijest Veličkih. Prva je listina zagrebačkog kaptola od 30. siječnja kojom se dokumentira da je Stjepan Velički neke svoje posjede – plemićku kuriju u Brestovcu i svoje udjele u posjedima Kisbrestzovc (*Mali

Brestovac), Slobočina i Dolac – založio Stjepanu Tahyju za 300 florena. Uz to se napominje da u tom poslu Velički odgovara i za svoju braću, rođake i potomke, što vjerojatno nije samo uobičajena pravna klauzula, nego i dokaz da su Velički tada uistinu bili još uvijek mnogoljudan rod. Kao razlog zalažanja posjeda Velički je naveo velike troškove koje je imao štiteći svoj život i imanja pred prijetnjama koje mu je srpski despot Stjepan Berislavić Grabarski upućivao sve do svoje nedavne smrti. Velički se nalazio na udaru despotovih četa već i kao pristaša kralja Ferdinanda, ako ne i zbog kakvih drugih razloga. Despot Stjepan je, naime, poslije bijega iz Ferdinandovog zarobljeništva, djelovao kao sultanov vazal i ponovni saveznik Ivana Zapolje. Neku razmiricu s bosanskim sandžak-begom Husrefom platio je ipak glavom (smrt mu se obično datira u 1535, što bi prema ovoj listini moralo značiti sam početak godine).

Da je Stjepan Velički zaista bio ugledan Ferdinandov pristaša, potvrđuje nam darovnica kojom je Ferdinand 26. svibnja 1535. dao Stjepanu Tahyju utvrdu Gradišće (istočno od Kutjeva) s pripadnostima, i u kojoj se među kraljevim povjerenicima za uvod u posjed na prvom mjestu navodi baš Stjepan Velički. Ipak, pri sadašnjem nedostatku brojnijih vrela, oko tog Veličkog ostaju otvorena mnoga pitanja. Je li doista bio posjednik u Velikoj, ili je unatoč “prezimenju” Velički/Velikey zapravo živio u Radovancima? Je li bio potomak Veličkih iz 15. stoljeća? Koga je od krvne rodbine još imao oko sebe? Tim i sličnim pitanjima morat će se pozabaviti buduća istraživanja. (Buturac, *Pisani spomenici*, 375-7, br. 474 i 476; Bojničić, “Kraljevske darovnice”, 245-6, br. 62; *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 1: 482, s. v. Berislavić, Stjepan; *Istorija srpskog naroda*, 488)

1537-9. Turci su Veliku osvojili u razdoblju između početka 1537. (pad Požege i većeg dijela Požeške kotline) i proljeća 1539. (pad Kamengrada). O tome kako je pala velička utvrda i tko ju je branio (ako je itko) nema poznatih podataka iz tog vremena. Od nešto kasnijih vijesti najzanimljivija je opširna optužnica sastavljena 22. rujna 1553. (vjerojatno u Zagrebu) protiv Blaža Krpića iz Grabarja. Tu je uz ostalo zabilježeno svjedočenje plemića Tome Delyja od Morovića, koji je tvrdio da je Krpić prijetvornim riječima nagovorio plemića Stjepana Veličkog (*Welykey*) da dođe k “paši Mehmed-begu”, koji ga je nato zatočio, a Krpić je onda poveo tursku vojsku u njegovu utvrdu zvanu Velički [grad] (*ad castrum ipsius Stephani Welykey Welyczky vocatum*). Istu je priču kao istinitu potkrijepio i sljedeći svjedok optužnice, plemić Ivan Požegaj. (Laszowski, “Dva priloga”, 127-8)

1540-1691. U sklopu turske upravne organizacije, Velika se nalazila u središnjoj, požeškoj nahiji požeškog kadiluka. Bila je varoš ili trgovište s neobično velikim brojem mlinova-vodenica (na Veličanki). U utvrdu se nalazila turska posada, ali kad se oduzme Čelebijin opis koji joj se pogrešno pripisivalo (u stvari se tiče Kraljeve Velike), ni o njoj zapravo ne znamo mnogo. S tim u vezi zanimljivo je što stoji u habsburškom popisu iz 1702, koji u Velikoj kratko spo-

minje “napuštenu utvrdu na visoku brdu, od koje dijelom stoje zidovi, a dijelom je razrušena, i koja otkako ljudi pamte nije nastanjena”.

Od srednjovjekovnih vlastelina Veličkih upamćen je, prema turskim popisima iz 16. stoljeća, samo posljednji, Stjepan, ali ne u samoj Velikoj, nego drugdje: 1545. se za neke čifluke (selišta) oko “mezre Bankovci”, a i za još jednu mezru neodgonetnuta imena, kaže da ih je “u nevjerničko vrijeme posjedovao Velikaj Štefan”. Izgleda da se uspomena Stjepana Veličkog krije i u popisu iz 1579, u zapisu “vinograd i kestenjak Velikog Ištvana, u vlasništvu Hadži Velije” (u sklopu sela Draga kod Biškupaca). Od istog Stjepana Veličkog vjerojatno potječe i rod Stivanović ili Štivanović (*Štivanovich*) o kojem je u 18. st. Ivan Stražemanac zabilježio da u Velikoj još uvijek ima mnogo njegovih članova, koji žive u velikom siromaštvu, iako je neki njihov ugledni predak nekoć sagradio utvrdu iznad Velike. (Smičiklas, *Dvijestogodišnjica*, sv. 2: 142; Stražemanac, *Expositio*, 248-9; *Popis sandžaka Požega*, 53, 57-58; Močanin, *Požega*, 88, 121, 159, 210-1, 258, 433, 439)

Poslije poraza kod Nagyharsánya (12. kolovoza 1687) i gubitka Osijeka (potkraj rujna 1687), turske vlasti i vojska napustile su Požešku kotlinu i svu Slavoniju osim nekoliko posavskih utvrda. Neizvjesne i promjenjive prilike potrajale su ipak još par godina. U ljeto 1690. Turci su ponovno zauzeli Veliku, zatvorivši se u tamošnji samostan kad je grad opkolila vojska pukovnika Ivana Makara. Opsada je okončana 24. kolovoza paljenjem samostana, a pritom je zarobljen i cernički sandžak-beg (ili samo dizdar?). Kada je nešto kasnije iste godine u turske ruke ponovno pala i sama Požega, Velika je sa svojom utvrdom i samostanom postala glavno i osim Kaptola jedino kršćansko uporište u Požeškoj kotlini. U veljači 1691. pisao je iz Požege Ahmet-beg, namjesnik sandžak-bega, na hrvatskom jeziku i u vrlo pomirljivu tonu “fra Marinu, najvećemu zapovidniku u Velikoj i svim ostalim fratrom”. Primalac pisma, tobožnji fratar Marin Hunalić, bio je neobična i kontroverzna osoba tog prevrtljivog vremena; poznat je između ostalog kao pristaša bosanskog biskupa, koji se zbog toga loše slagao s “narodnim vođom” Lukom Ibrišimovićem. Vojna neizvjesnost potrajala je do novog velikog turskog poraza kod Slankamena (18. kolovoza 1691), poslije kojeg su za nekoliko tjedana Turci konačno napustili Slavoniju. (Mažuran, “Požega”, 191-6; Mažuran, *Hrvati*, 255-262, 265-9; Cvekan, *Velika*, 52-57; od izvora za ta zbivanja v. npr. tri pisma datirana u Velikoj 1690. u Lopašić, “Slavonski spomenici”, 90-91, br. 83, 93-95, br. 86, i 97-98, br. 90)

Kaptol

Iako je Kaptol, osim crkvene ustanove, već u kasnom srednjem vijeku podrazumijevao i utvrdu i razmjerno važno naselje, ipak se gotovo svi predturski izvori odnose na nj u prvotnom, crkvenom smislu, pa se stoga prikaz njegove povijesti donosi u trećem dijelu ovoga rada.

Prepoštija (Doljanovci – Pogana gradina)

Siječanj 1537. U zimskom pohodu vojska smederevskog sandžak-bega Mehmeda Jahjapašića osvojila je glavninu Požeške kotline. Prema pismima dobro upućenog Franje Tahyja, poslanim 4. i 5. veljače iz utvrde Gorbonok (Kloštar Podravski) vrhovnom kapetanu Ivanu Katzianeru i kralju Ferdinandu, Turci su “prebogati grad Požegavar” zauzeli 15. siječnja, a deset dana potom pala je i njegova utvrda. Istodobno su se Turcima same predale “utvrde Pozsegaszentpéter i Prépostvára” (*castra Posega zent Peter ac Prepostwara vltro sese ipsis Turcis subiecerunt*). (Šišić, *Acta comitialia*, sv. 2: 11-12, br. 6-7. Usp. Mažuran, *Hrvati*, 85-86)

Mehmed-begovo osvajanje “Pozsegavára, Pozsegaszentpétera, prepoziture i mnogih drugih utvrda” (...*Mehmet begh Posegawar, Posega Zenthpether, preposituram et alia plurima castra expugnasse...*) spominje se i u jednom izvorno nedatiranom pismu Ivana i Nikole Zrinskih, koje je izdavač datirao na početak veljače 1540, ali prema sadržaju bit će prije posrijedi 1537. (Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, sv. 2: 459-460, br. 467)

To su jedini poznati predturski izvori u kojima se spominje utvrda Prépostvára, odnosno “prepozitura”. Prvo je mađarska složenica koja znači ‘prepoštov grad/utvrda’, a nije isključeno da je i drugo iskrivljen (ili krivo pročitano) zapis tog istog imena. Na osnovi tako šturih podataka dosadašnji su istraživači konstruirali dvije teorije. Z. Horvat misli da bi upravo Prépostvára iz 1537. mogla biti građevina koju danas znamo kao Kaptol u istoimenom selu pod Papukom, a Pozsegaszentpéter bio bi “prvobitni kaptol” koji se nalazio “negdje drugdje”. Ta starija kaptolska utvrda bila bi prema tome u turskim naletima najvjerojatnije “sravnata sa zemljom i – zaboravljena. Na nju tek podsjeća ime dijela Kaptola – Petrovac. Valjda je zato po tradiciji na tom mjestu sagrađena župna crkva sv. Petra, koja je 1772. zamijenjena zidanom, ovom koja i danas stoji”. (Horvat, “O nekim starim”, 101, 105-6)

Ta je teorija teško održiva već i zato što se utvrda koju danas znamo kao Kaptol u svim vrelima iz 16. i 17. st. također očito naziva Kaptol i nikako drukčije, a nema ni najmanje naznake da bi “negdje drugdje” postojao drugi, stariji Kaptol (tj. “pravi” Kaptol, ako je onaj mlađi zapravo samo “prepoštov grad”). Također, nezamislivo je da bi u 17. st. bila podignuta drvena crkva na mjestu bez traga nestale i već posve zaboravljene (osim po titularu!?) srednjovjekovne kaptolske crkve Sv. Petra. Ako je ta drvena crkva doista nastavljala, svojim položajem, ikakvu srednjovjekovnu tradiciju, to bi mogla biti jedino eventualna (župna?) crkva u naselju izvan kaptolskih zidina; iako je moguće i to da je na mjestu potonje, možda i od njezinog gradiva, bila sazidana džamija sultana Selima u kaptolskoj kasabi, pa bi onda sedamnaeststoljetna drvena crkva ipak bila podignuta “na ledini”.

Drugu teoriju je, slijedeći Kempfa, sažeo J. Buturac ovako: “Kao što je grad na Orljavi imao dvostruko utvrđenje – vanjsko ili varoško te gradsko ili

županijsko na Samačkom brdu, tako je i Požega-Kaptol imala zapravo dvije tvrđe – kaptolsku i prepoštovu. Čini se da se pod kaptolskom tvrdom ima razumjeti utvrđenje koje obuhvaća kaptolski varoš, dakle kanoničke i druge kurije, dok prepoštova tvrđa zaštićuje samo kaptolsku zbornu crkvu i vijećnicu. Poslije pada Kaptola, Turci su zadržali unutrašnju, prepoštovu tvrđu i tu smjestili svoju vojnu posadu radi možebitne obrane. Ta se tvrđa održala do danas u dosta trošnom i ruševnom stanju.” (Buturac, *Pisani spomenici*, 29)

I ta je teorija neodrživa. Srednjovjekovno naselje uz Kaptol ipak nije bilo ni izdaleka onako važno kao Požega(var), i svakako nedovoljno da bi se ograđivalo još jednim, vanjskim pojasom zidina. Osim toga, takvim zidinama nema nigdje ni pisana ni građevinskog traga. Napokon, analogija s Požegom nije dobra i stoga što izvori koji Pozsegaszentpéter i Prépostváru (ili “prepozituru”) označuju kao *castra*, tj. “utvrde”, istodobno jasno razlikuju požešku *civitas*, grad-varoš, i požeški *castrum*, utvrdu. Kad bi se i u Kaptolu doista radilo tek o dva različita opsega ili stupnja utvrđivanja u biti jednog te istog lokaliteta, to bi u tim zapisima moralo biti drukčije izraženo.

Objema gore iznesenim teorijama zajedničko je to da ruševnu utvrdu koja je općenito poznata kao Kaptol radije identificiraju s *Prepoštgradom, koji se spominje u samo dva-tri pisma iz 1537, negoli s požeškim Kaptolom sv. Petra o kojem govore mnogobrojni i raznorodni izvori. Takva paradoksalna sklonost nevjerojatnom i nesklonost očitom obično odvodi u čudnovate zablude. Na pravi smjer prema rješenju zagonetke uputio je sam Z. Horvat ovim pitanjem: “u kakvom je odnosu prema Kaptolu sv. Petra srednjovjekovna utvrda kod Doljanovaca, zvana ‘Pogana gradina’?” (Horvat, “O nekim starim”, 101).

Upravo u toj slabo istraženoj utvrđi, udaljenoj 3-4 km od Kaptola, treba, po svemu sudeći, tražiti kasnosrednjovjekovnu Prépostváru ili ‘Prepoštovu utvrdu’. Jaka potkrepa u prilog takvoj identifikaciji nalazi se u turskim popisima iz 16. st. U sva tri najpotpunija popisa (1545, 1561, 1579) popisano je “selo Doljanovac, drugim imenom Prepoštija”. Uz to se u popisima iz 1545. i 1561. spominju kao čifluk u selu Doljanovcu i “zemlja, livada i mlinovi koje je u nevjerničko vrijeme posjedovao gospodar tvrđave Prepoštija, kafir po imenu (...) Ferenac”. (Moačanin, *Požega*, 158, 188, 257, 305, 404; *Popis sandžaka Požega*, 34)

Nema gotovo ni najmanje dvojbe da je “tvrđava Prepoštija” iz turskih deftera identična “utvrđi Prépostvára” iz pisama Franje Tahyja. To su, pak, stara imena utvrde koju danas znamo kao Poganu gradinu sjeveroistočno od Doljanovaca. Njeni su ostaci otkriveni 1971, a sastoji se samo od dijelova zidova jake branič-kule približno kvadratna oblika i veličine 10×12 metara. S položaja Pogane gradine “pruža se vrlo dobar pogled na kaptolski kaštel”. Tako se može vrlo sigurno zaključiti da je to utvrda koju je požeški prepošt dao sagraditi dublje u Papuku, vjerojatno u posljednjim desetljećima turske opasnosti, kao sigurnije pribežište za kanonike svoga Kaptola. Do kraja tur-

ske vladavine utvrda je zapuštena i zaboravljena u tolikoj mjeri da habsburški popis iz 1698, govoreći o selu Doljanovcima, bilježi samo ovo: "Ovdje nema nikakvih ruševina bilo kakve crkve ili kaštela". (Horvat i Mirnik, "Graditeljstvo", 123-4; Mažuran, *Popis naselja*, 364)

Vetovo

O srednjovjekovnoj utvrdi u tom mjestu raspoložemo jedino znatno mlađim podacima. Razmjerno sadržajan podatak nalazi se u poslijeturskom habsburškom popisu iz 1702. gdje stoji: "Zatim tu bijaše jedna porušena utvrda ili kaštel (*arx an castellum*), od koje, opkoljene jarkom, stoje još samo razvaline i za koju po predaji kažu da je pripadala nekakvom Despotu." I malo raniji popis, iz 1698, bilježi u Vetovu, osim stare crkve, također i "ruševine nekakve zgrade" (*rudera alicuius aedificii*). Habsburški vojni zemljovid iz 1782. također u selu Vetovu evidentira "ruševine stare utvrde" (*eine Rudera von einen alten Schloss*), kao i "kamenu crkvu". (Mažuran, *Popis zapadne*, 146; Mažuran, *Popis naselja*, 310; HTZ, sv. 6: 224 i karta Sekcija 28)

Ni utvrdi ni naselje Vetovo ne bilježi, barem ne pod takvim ili sličnim imenom, nikoji poznati srednjovjekovni izvor. Stoga Buturac ispravno pretpostavlja da je na mjestu Vetova u srednjem vijeku "stajalo naselje komu ne znamo pravo ime", čemu bi dokaz bila i stara crkva Sv. Kuzme i Damjana, zabilježena (koliko je sada poznato) također tek u doba turske vladavine i kasnije. (Buturac, *Pisani spomenici*, 40)

Osmanski porezni popisi nalaze tu znatnije naselje koje zovu *Varoš Vethi*. Iz njega je na sjever preko planine vodila važna cesta za Orahovicu. Prema popisu iz 1579. imalo je 27 kršćanskih i 12 muslimanskih kuća. Zanimljivo je da se uza nj navode i pustoseline Posadje, Lukačevci, Partuševci i Zagorevci, koje se prema imenima, za razliku od samog Vetova, mogu dovesti u vezu s naseljima poznatim iz srednjovjekovnih vrela. (Moačanin, *Požega*, 166-7, 268-9, 415-6; *Popis sandžaka Požega*, 40-41, 300)

Prvi poslijeturski popisi zovu ovo mjesto *Vehto* i *Vehtovo*, a pojavljuje se i složeni oblik *Vehtogradczi*, odnosno od njega izveden toponim *Put Vehtogracczi*, potonji kao međa koja dijeli zemlje što pripadaju Kutjevu od onih u posjedu "kaluđerskog" samostana kod Orahovice. (Mažuran, *Popis naselja*, 301 i 364)

Kutjevo

Ime. M. Turković, J. Buturac i više drugih autora misli da je korijen imena Kutjevo staroslavenska riječ *kŭtŭ* 'kut, ugao', jer je "Kutjevo doista u kutu" (Buturac). I. Degmedžić predlaže kao osnovu mađarsku riječ *kút* 'zdenac, bunar', koja doduše vrlo lijepo pristaje uz današnji oblik Kutjevo, ali ne

i uz srednjovjekovni *Gotho* ili slično. (Turković, *Opatija*, 19; Buturac, "Naselja", 18; Degmedžić, "Požega", 105)

U dokumentima srednjega vijeka uvelike je prevladavao mađarski oblik *Gotho*, kojem u modernoj grafiji odgovara *Gotó*. Svojom morfologijom, to je srednjovjekovno ime Kutjeva jasno pripadalo jednom tipu toponima. Riječ je o velikoj skupini mađarskih toponima koji završavaju glasom *-ó* i koji su u pravilu nastajali na temelju slavenskih imena koja završavaju (posvojnim) nastavkom *-ov/-ova/-ovo*. To vrijedi npr. za *Valkó* < *Vl'kov(o)/Vukov(o)*, *Boró* < *Borov(o)*, *Diakó* < *Dijakov(o)/Đakov(o)*. Kao i za te toponime, i za Kutjevo imamo nekoliko zapisa koji su bliži slavenskom izgovoru: npr. *flu-vius Gothow* iz 1367. (za Kutjevačku rijeku). Moguće je da se tu radi, kao i u citiranim analogijama, o posvojnem pridjevu, što znači da je hidronimu/toponimu u osnovi vlastito (osobno) ime *Got*, ili možda *Gut* (prema obliku *Ghwthowo* iz 1477). Ili je to možda općeslavenski pridjev *gotov*, koji je osim 'spreman, dovršen' mogao značiti i specifičnije 'spreman ići, pokretljiv', pa bi se time moglo objasniti njegovo pridijevanje potoku. Napokon, moguće je i da se radi o slavenskoj adaptaciji nekog starijeg imena; usp. ime *Gothaha* 'gotska voda', koje je stariji oblik imena grada *Gotha* u Tiringiji. (Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 409, s. v. *Gotó*; Skok, *Etimologijski rječnik*, sv. 1: 596, s. v. *gotov*; Kiss, *Földrajzi nevek*, sv. 1: 523-4, s. v. *Gotha*)

Kronološki pregled

Nema sumnje o tome da se oko ovdašnjeg cistercitskog samostana u srednjem vijeku razvilo naselje, koje postoji i danas pod imenom Kutjevo. No, srednjovjekovni su izvori o njemu vrlo škrti. U osmanlijskom popisu iz 1545. Kutjevo je opisano kao trgovište s dvije mahale (kršćanskom i turskom), pa je očito da je postojalo i ranije, kao što dobro zaključuje Buturac. U 15. stoljeću nalazimo nekoliko studenata iz Kutjeva na europskim sveučilištima. Ove činjenice nedvojbeno svjedoče ne samo da je Kutjevo kao naselje u to doba postojalo, nego i da je po demografskoj i ekonomskoj važnosti svakako pre-raslo razmjere običnoga slavanskog sela. (Buturac, "Naselja", 18)

1428. Na sveučilištu u Krakovu spominje se Juraj Petrov iz Kutjeva (*de Gotho*). (Zathey i Reichan, *Indeks studentów*, 82; *Metrica Universitatis Cracoviensis*, sv. 1: 141)

29. ožujka 1441. Kaštel ili utvrda Kutjevo spominje se u povelji kralja Vladislava I (1440-1444), izdanoj tijekom opsade utvrde *Németi* u županiji Zala. To je dosta zamršena darovnica i potvrđnica, u kojoj se između ostalog nagrađuje mačvanskog bana *Ladislava Morovića* (1441-1443) za vjernost iskazanu u borbi protiv plemićke lige koja se protivila *Vladislavovoj* krunidbi i koju je predvodio *Ladislav Gorjanski*, prethodni mačvanski ban (1431-1441) i kasniji palatin. Kralj posebno spominje da se *Morović* istaknuo u zauzimanju tvrđava *Kutjevo* i *Gradište* (*castellorum seu fortalicionum Gothow et*

Hradyscya vocatorum), “iz kojih su buntovnici nanosili našim podanicima mnogo zla i štete”.

Kako je to jedini poznati spomen predturske tvrđave Kutjevo (uz onaj iz 1538, o čemu v. niže), autori nagađaju da je u pitanju možda utvrđeni cistercijski samostan. Nije li vjerojatnije, ipak, da je ta tvrđava bila u vezi s naseljem Kutjevački Sveti Juraj, tj. današnjom Kulom? (Usp. treći dio ovog rada, pod Kutjevo, god. 1332-5.) Ovo drugo ime ustalilo se pod Turcima i možda je tamošnja *kula* (koje danas više nema) bila naslijeđena iz srednjeg vijeka. (Andrić, “Pregled povijesti”, 74-75; Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 390, s. v. Gotó; Hervay, *Repertorium*, 102; Buturac, *Pisani spomenici*, 39; Engel, *Magyarország*, sv. 1: 319; Klaić, *Povijest Hrvata*, sv. 3: 209-221)

1474-1480. Možda je iz Kutjeva i stanoviti Ivan Planckner *ex Gottiw / Gothiaw*, zagrebački kanonik, koji je 1474. postigao na sveučilištu u Beču stupanj *arcium magister*, a 1480. je obnašao službu prokuratora ugarske sveučilišne nacije i ujedno je bio komarnički arhiđakon. (Šišić, “Hrvati na bečkom”, 163, 164, 165)

1498-1499. Na sveučilištu u Beču spominje se Mihovil Filipov iz Kutjeva (*de Gottho / Gotho*). (Gall, *Die Matrikel*, sv. 2: 269; Šišić, “Hrvati na bečkom”, 167)

24. veljače 1535. Spominju se plemići Nikola iz Kutjeva (*de Gotho*), kaštelan utvrde Vöröskő u Požunskoj županiji (danas Červený Kameň), i njegov brat Matej Valčić, također iz Kutjeva. Njima je kralj Ferdinand poveljom izdanom u moravskom gradu Znojmu darovao posjed Gnojnicu u Požeškoj županiji. Gnojnica se nalazila negdje oko Orljave južno od Pleternice. (Bojničić, “Kraljevske darovnice”, 238, br. 54)

26. srpnja 1536. Možda posljednji spomen Kutjeva prije pada pod Turke u hrvatskim ili ugarskim izvorima jest onaj u mjesnoj dataciji jednog njemačkog dopisa Petra I Erdödyja, koja glasi: “u taboru kod Kutjeva u Požegi” (*Geben im leger bey Gotho jn Poschega*). Erdödy tada javlja da Turci nadiru preko Save i spremaju se na napad. (Laszowski, *Monumenta Habsburgica*, sv. 2: 289, br. 296)

1538-1540. Na početku 1537. Turci su zaposjeli Požegu i vjerojatno Kaptol, a početkom iduće godine jedan turski vojskovođa, Veli, “vojvoda požeški”, tražio je da mu se predaju tvrđave Kutjevo i Gradište. U kratku pismu na latinskom jeziku datiranom u Požegi 8. veljače 1538. taj je turski zapovjednik osvojene Požege zahtijevao od “gospodina Luke, kaštelana utvrde Kutjevo (*Gotho*)” da mu mirno preda svoju utvrdu pa da će zauzvrat biti slobodan ostati u Kutjevu ili pak po volji otići “preko planina”, što mu jamči “vjera nepobjedivoga cara” (tj. sultana). Veli-vojvoda upozorava kaštelana da poslije neće moći reći kako nije bio obaviješten i kako nije znao što mu je bilo obećano. Zanimljiv detalj u pismu jest i to što se kutjevačka utvrda

označava kao *castrum invictissimi cessararis*, kao da su je Osmanlije već prije bili osvojili pa izgubili (ili su samo na nju polagali pravo u okvirima svoje tadašnje "geopolitike"). Slično pismo isti je pošiljatelj uputio i dvojici kaštelana obližnje utvrde Gradište. (Moačanin, "Ratovanje", 122-3)

Kronološki neodređen podatak o osvajanju Kutjeva nalazi se u opsežnoj optužnici sastavljenoj 22. rujna 1553. (vjerojatno u Zagrebu) protiv Blaža Krpića iz Grabarja. Ondje je zaprisegnuti svjedok plemić Marko topnik iz Pleternice svjedočio da je izdajica Krpić pomogao da utvrda Brod padne u ruke Mehmed-begu (u ljeto 1536), koji je otud proslijedio u osvajanje Požege i okolnih utvrda, uz ostale i Kutjeva (*Gottho*). (Laszowski, "Dva priloga", 127)

Kutjevo je možda osvojeno tek 1540, jer se u turskom popisu načinjenom ujesen te godine navodi kao posve pusto selo. (Moačanin, *Požega*, 32-33 i 141; Mažuran, "Požega", 163-4)

Osmanlijski popis iz 1545. navodi Kutjevo kao trgovište i sjedište nahije, a popis iz 1561. spominje zapuštene vinograde, njive i livade "koje je u nevjerničko vrijeme posjedovao svećenik opat". U popisu iz 1579. navodi se kao *Varoš Kutheva* sa 60 muslimanskih i 30 kršćanskih kuća. (Moačanin, *Požega*, 217-218 i 359-360; *Popis sandžaka Požege*, 78-79)

Bibliografija

I. Izvori

- Barbarić i Marković, *Codex diplomaticus* = Josip Barbarić, Jasna Marković et al., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae - Supplementa / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije - Dodaci*, 2 sv. (Zagreb, 1998-2002).
- Bojničić, "Kraljevske darovnice" = Ivan Bojničić, "Kraljevske darovnice, odnoseće se na Hrvatsku, iz kraljevskih registraturnih knjiga *Libri regii*", *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva* 7 (1905), 178-208, 237-276; 8 (1906), 1-33, 103-136.
- Buturac, *Pisani spomenici* = Josip Buturac, *Pisani spomenici Požege i okolice 1210-1536* (Jastrebarsko, 1995).
- Fekete Nagy, *A Balassa család* = Antal Fekete Nagy, *A Balassa család levéltára, 1193-1526*, ur. Iván Borsa (Budapest, 1990).
- Gall, *Die Matrikel* = Franz Gall, *Die Matrikel de Universität Wien*, sv. 1 [1377-1450] (Graz-Köln, 1954-1956), sv. 2 [1451-1518] (Graz-Köln-Wien, 1959-1967), sv. 3 [1518-1579] (Graz-Köln-Wien, 1959-1967).
- HTZ sv. 5 = *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća [5]: Virovitička županija*, prir. Ivana Horbec i Ivana Jukić (Zagreb, 2002).
- HTZ sv. 6 = *Hrvatska na tajnim zemljovidima XVIII. i XIX. stoljeća [6]: Požeška županija*, prir. Ivana Horbec i Ivana Jukić (Zagreb, 2002).

- Klaić, *Acta Keglevichiana* = Vjekoslav Klaić, *Acta Keglevichiana annorum 1322-1527. Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, sv. 42 (Zagreb, 1917).
- Kristó, *Anjou-kori oklevéltár* = Gyula Kristó, *Anjou-kori oklevéltár / Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia*, 5 sv. (Budapest-Szeged, 1990-1998).
- Laszowski, "Dva priloga" = E. Laszowski, "Dva priloga o turskim osvajanjima u Slavoniji g. 1553.", *Vjesnik Kraljevskog državnog arkiva u Zagrebu* 8 (1939), 122-130.
- Laszowski, *Monumenta Habsburgica* = Emilij Laszowski, *Monumenta Habsburgica Regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae / Habsburški spomenici Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 3 sv. (Zagreb, 1914-1917).
- Lopašić, "Slavonski spomenici" = Radoslav Lopašić, "Slavonski spomenici za XVII. vjek. Pisma iz Slavonije u XVII. vijeku (1633-1709)", *Starine JAZU* 30 (1902), 1-176.
- Mályusz et al., *Zsigmondkori oklevéltár* = Elemér Mályusz, Iván Borsa i Norbert C. Tóth, *Zsigmondkori oklevéltár*, 9 sv. (Budapest, 1951-2004).
- Mažuran, *Popis naselja* = Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine* (Osijek, 1988).
- Mažuran, *Popis zapadne* = Ive Mažuran, *Popis zapadne i srednje Slavonije 1698. i 1702. godine* [Građa za historiju Osijeka i Slavonije, sv. 2] (Osijek, 1966).
- Mesić, "Gradja" = Matija Mesić, "Gradja mojih razprava u Radu", *Starine JAZU* 5 (1873), 109-288.
- Metrica Universitatis Cracoviensis* = *Metrica Universitatis Cracoviensis a. 1400-1508. Bibliotheca Jagellonica cod. 258 / Metryka Uniwersytetu Krakowskiego z lat 1400-1508. Biblioteka Jagiellońska rkp. 258*, 2 sv., prir. Antoni Gašiorowski, Tomasz Jurek, Izabela Skierska i Ryszard Grzesik (Cracoviae / Kraków, 2004).
- Moačanin, *Požega* = Nenad Moačanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)* (Jastrebarsko, 1997).
- Nagy et alii, *Codex Zichy* = Imre Nagy et alii, *Zichy-család idosb ágának okmánytára / Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy*, 12 sv. (Pest/Budapest, 1871-1931).
- Nagy et alii, *Hazai okmánytár* = Imre Nagy et alii, *Hazai okmánytár / Codex diplomaticus patrius*, 8 sv. (Győr-Budapest, 1865-1891).
- Popis sandžaka Požega* = *Popis sandžaka Požega 1579. godine*, prir. i prev. Fazileta Hafizović (Osijek, 2001).
- Smičiklas, *Codex diplomaticus* = Tadija Smičiklas et alii, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae / Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, 18 sv. (Zagreb, 1904-1990).
- Smičiklas, *Dvijestogodišnjica* = Tade Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, sv. 2: *Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku, 1640-1702* (Zagreb, 1891).
- Stipišić i Šamšalović, "Isprave" = Jakov Stipišić i Miljen Šamšalović, "Isprave u Arhivu Jugoslavenske Akademije", *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske Akademije* 2 (1959), 289-379; 3 (1960), 563-643; 4 (1961), 465-554; 5 (1963), 533-578.

- Stražemanac, *Expositio* = Ivan Stražemanac, *Expositio provinciae Bosnae Argentinae / Povijest franjevačke provincije Bosne Srebrene*, prir. i prev. S. Sršan (Zagreb, 1993).
- Szentpétery, *Regesta* = Imre Szentpétery, *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica / Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, knj. I-II u više sv., zadnja tri prir. Iván Borsa (Budapest, 1923-1987).
- Šišić, *Acta comitialia* = Ferdo Šišić, *Acta comitialia regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae / Hrvatski saborski spisi*, 5 sv. (Zagreb, 1912-1918).
- Šišić, “Hrvati na bečkom” = Ferdo Šišić, “Hrvati na bečkom sveučilištu od god. 1453-1630”, *Vjesnik Kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva* 5 (1903), 161-171.
- Šišić, “Iz arkiva” = Ferdo Šišić, “Iz arkiva grofova Pongrácza”, *Starine JAZU* 36 (1918), 31-80.
- Thallóczy i Horváth, *Alsó-Szlavóniai* = Lajos Thallóczy i Sándor Horváth, *Alsó-Szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék), 1244-1710* [Codex dipl. partium regno Hungariae adnexarum, sv. 3 / Monumenta Hungariae historica - Diplomataria, sv. 36] (Budapest, 1912).
- Tomašić, *Chronicon breve* = “*Chronicon breve Regni Croatiae Joannis Tomasich minoritae*. Kratak Ljetopis hrvatski”, prir. Ivan Kukuljević Sakcinski, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9 (1868), 3-34.
- Zathey i Reichan, *Indeks studentów* = Jerzy Zathey i Jerzy Reichan, *Indeks studentów Uniwersytetu Krakowskiego w latach 1400-1500* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1974).

II. Historiografija

- Andrić, “Benediktinski” = Stanko Andrić, “Benediktinski samostan sv. Mihovila Arkandela na Rudini”, *Zlatna dolina – godišnjak Požeštine* IV/1 (1998), 31-57.
- Andrić, *Potonuli svijet* = Stanko Andrić, *Potonuli svijet. Rasprave o slavonskom i srijemskom srednjovjekovlju* (Slav. Brod i Osijek, 2001).
- Andrić, “Pregled povijesti” = Stanko Andrić, “Pregled povijesti cistercitske opatije Blažene Djevice Marije u Kutjevu (*Honesta Vallis*)”, *Zlatna dolina – godišnjak Požeštine* V/1 (1999), 63-90.
- Andrić, “Prilog” = Stanko Andrić, “Prilog srednjovjekovnoj topografiji i hidrografiji psunjsko-papučkog kraja”, *Scrinia Slavonica* 3 (2003), 70-94.
- Andrić, *Vinkovci* = Stanko Andrić, *Vinkovci u srednjem vijeku. Područje grada Vinkovaca od kasne antike do kraja turske vlasti* (Vinkovci i Slavonski Brod, 2007).
- Balić, “Pregled dvoraca” = Milan Balić, “Pregled dvoraca i srednjovjekovnih utvrđenih gradova u Slavoniji – I. dio”, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 23/1-2 (1974), 13-25.
- Buturac, “Naselja” = Josip Buturac, “Naselja Požeštine u kasnom srednjem vijeku”, *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 2/1 (1963), 9-26.

- Buturac, "Plemićke obitelji" = Josip Buturac, "Plemićke obitelji i njihovi posjedi ili gospoštije u požeškom kraju od XIII-XVI stoljeća", *Požeški zbornik* 5 (1984), 13-28.
- Csánki, *Körösmegye* = Dezső Csánki, *Körösmegye a XV-ik században. Értékezesek a történeti tudományok köréből*, sv. 15, br. 12 (Budapest, 1893).
- Csánki, *Magyarország* = Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 5 sv. (Budapest, 1890-1913).
- Cvekan, *Velika* = Paškal Cvekan, *Velika i njena bogata prošlost* (Velika, 1982).
- Ćirković, *Istorija* = Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države* (Beograd, 1964).
- Ćirković, "Vlastela" = Sima M. Ćirković, "Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine", *Istoriski glasnik* br. 3 (1954), 123-131.
- Ćuk, "Požeško plemstvo" (1. dio) = Juraj Ćuk, "Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestoga vijeka", *Rad JAZU* 229 (1924), 49-100.
- Ćuk, "Požeško plemstvo" (2. dio) = Juraj Ćuk, "Požeško plemstvo i požeška županija od doba prvih sačuvanih imena i naziva do polovice četrnaestoga vijeka", *Rad JAZU* 231 (1925), 38-101.
- Degmedžić, "Požega" = Ivica Degmedžić, "Požega i okolica – studije o razvoju naselja", u: *Požega 1227-1977*, 99-110.
- Đurić i Feletar, *Stari gradovi* = Tomislav Đurić i Dragutin Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema* (Zagreb, 2002).
- Enciklopedija Jugoslavije* = *Enciklopedija Jugoslavije*, 8 sv. (Zagreb, 1955-1971).
- Engel, *Magyarország* = Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája, 1301-1457*, 2 sv. (Budapest, 1996).
- Engel, Kristó i Kubinyi, *Magyarország* = Pál Engel, Gyula Kristó i András Kubinyi, *Magyarország története 1301-1526* (Budapest, 1998).
- HBL = *Hrvatski biografski leksikon*, 6 sv. (Zagreb, 1983-2005).
- Heller, *Comitatus Poseganensis* = Georg Heller, *Comitatus Poseganensis* (München, 1975).
- Hervay, *Repertorium* = Ferenc L. Hervay, *Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria* (Roma, 1984).
- Horvat, "Tvrdi grad" = Zorislav Horvat, "Tvrdi grad Velika", *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* 23/3-4 (1974), 35-39.
- Horvat, "O nekim starim" = Zorislav Horvat, "O nekim starim građevinama Kaptola", u: *Kaptol*, 95-108.
- Horvat i Mirnik, "Graditeljstvo" = Zorislav Horvat i Ivan Mirnik, "Graditeljstvo srednjeg vijeka u Požeškoj kotlini", u: *Požega 1227-1977*, 121-157.
- Istorija srpskog naroda* = *Istorija srpskog naroda. Druga knjiga: Doba borbi za očuvanje i obnovu države (1371-1537)*, ur. Jovanka Kalić (Beograd, 1982).
- Kaptol* = *Kaptol 1221-1991*, ur. Filip Potrebica (Kaptol, 1991).
- Karácsonyi, *A magyar nemzetségek* = János Karácsonyi, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, 3 sv. (Budapest, 1900-1).

- Kempf, *Iz Požeške* = Julije Kempf, *Iz Požeške kotline. Zemljopisne i povjesne crtice za mladež* (Požega, 1914).
- Kiss, *Földrajzi nevek* = Lajos Kiss, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, 2 sv. (Budapest, 1988).
- Klaić, “Plemići Svetački” = Vjekoslav Klaić, “Plemići Svetački ili *nobiles de Zempche* (997-1719)”, *Rad JAZU* 199 (1913), 1-66.
- Klaić, *Povijest Hrvata* = Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, 5 sv., prir. Trpimir Macan (Zagreb, 1985).
- KMTL = *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, gl. ur. Gyula Kristó (Budapest, 1994).
- Kreševljaković, “Kamengrad” = Hamdija Kreševljaković, “Kamengrad”, *Naše starine* 6 (1959), 21-34.
- Kubinyi, “Bárók” = András Kubinyi, “Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idejében”, *Századok* 122 (1988), 147-215.
- Mályusz, *Zsigmond király* = Elemér Mályusz, *Zsigmond király uralma Magyarországon, 1387-1437* (Budapest, 1984).
- Mažuran, *Hrvati* = Ive Mažuran, *Hrvati i Osmansko carstvo* (Zagreb, 1998).
- Mažuran, “Požega” = Ive Mažuran, “Požega i požeška kotlina za turske vladavine”, u: *Požega 1227-1977*, 161-198.
- Mesić, *Pleme Berislavića* = Matija Mesić, *Pleme Berislavića. Pretisak* (Slavonski Brod, 2000 [1869]).
- Moačanin, “Granice” = Nenad Moačanin, “Granice i upravna podjela Požeškog sandžaka”, *Zbornik Zavoda za povijesne znanosti JAZU* 13 (1983), 107-118.
- Moačanin, “Ratovanje” = Nenad Moačanin, “Ratovanje i osnivanje upravnih jedinica u srednjoj Slavoniji 1536-1541.”, u: *Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira 1699*. (Beograd, 1989), 115-124.
- Pálosfalvi, “Cilleiek” = Tamás Pálosfalvi, “Cilleiek és Tallóciak küzdelme Szlavóniáért (1440-1448)”, *Századok* 134 (2000), 45-98.
- Požega 1227-1977*. = *Požega 1227-1977*, ur. Ive Mažuran (Slavonska Požega, 1977).
- Požeški leksikon* = *Požeški leksikon*, ur. A. Petković (Slavonska Požega, 1977).
- Sablek, *Velika* = Tomislav Sablek, *Velika – planinarsko i turističko središte Slavonije* (Slavonska Požega, 1987).
- Skok, *Etimologijski rječnik* = Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 4 sv. (Zagreb, 1971-4).
- Szabo, *Sredovječni gradovi* = Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1920).
- Szamota, *Magyar oklevél-szótár* = István Szamota, *Magyar oklevél-szótár*, prir. Gyula Zolnai (Budapest, 1902-1906).
- Šabanović, *Bosanski pašaluk* = Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk. Postanak i upravna podjela* (Sarajevo, 1982).
- Šćitaroci, *Dvorci* = Mladen Obad Šćitaroci i Bojana Bojanić Obad Šćitaroci, *Dvorci i perivoji u Slavoniji – od Zagreba do Iloka* (Zagreb, 1998).
- Thallóczy, “Bosnyák” = Lajos Thallóczy, “Bosnyák és szerb élet- s nemzedékrajzi tanulmányok”, *Turul* 25 (1907), 1-24, 97-114, 161-175.

Thallóczy, *Povijest Jajca* = Ljudevit Thallóczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450.-1527.*, prev. Milan Šufflay (Zagreb, 1916; pretisak 1998).

Turković, *Opatija* = Milan Turković, *Opatija Blažene Djevice Marije de Gotho* (Zagreb, 1935).

Veliki atlas Hrvatske = *Veliki atlas Hrvatske* (Zagreb, 2002).

Vajay, "A csömöri Zay" = Szabolcs Vajay, "A csömöri Zay családról", *Turul* 71 (1998), 58-67.

Wertner, "A Garaiak" = Mór Wertner, "A Garaiak", *Századok* 31 (1897), 903-938.

Summary

THE SURROUNDINGS OF PAPUK AND KRNDIJA IN THE MIDDLE AGES: CONTRIBUTIONS TO LOCAL HISTORY (PART II)

In this second part of the survey, chronologically ordered sets of data from primary sources are presented for the localities situated along the southern slopes of the mountains Papuk and Krndija. Here the most important settlements, comprising castles and centers of large estates, were the following: Kamengrad (Hung. Kővár); Stražemlje (Sztrazsemlje) or present-day Stražeman; Velika (Velike); Prepoštija (Prépostvára) or present-day Pogana Gradina near Kaptol (Pozsegaszentpéter); Vetovo (medieval and Hungarian name is unknown); and Kutjevo (Gotó). Each place is introduced with a few remarks on its historical names, topography and fortified building features. At the end of each series of data, early modern sources have also been examined and recounted in so far as they reveal some details about medieval buildings (castles) and their subsequent fate.

Key words: Papuk, Krndija, castles, Kamengrad, Stražeman, Velika, Kaptol-Prepoštija, Vetovo, Kutjevo, Middle Ages, Ottoman period (16th – 17th centuries), local history.